

Sociologisk Forskning

3
·
2
0
0
5

tema: åldrande

Sveriges Sociologförbund inbjuder till årsmötes-
konferens 2006. Konferenstema:

Staden och Östeuropa

Keynote speakers:

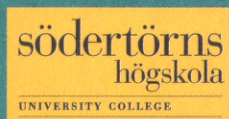
**Professor Giovanna Campani, University of
Florence. "European enlargement and new
patterns of migration and trafficking."**

**Professor Piotr Sztompka, Jagiellonian University
in Krakow, Centre for European Studies.
"East European challenges to social sciences."**

Konferensen arrangeras av:

Södertörns högskola 9–10 februari 2006

Program presenteras inom kort på: www.sh.se/sociologi
Kontaktpersoner: anna.alund@sh.se, apostolis.papakostas@sh.se

www.sh.se

ÖSTERSJÖ-
STIFTELSEN

Redaktör & ansvarig utgivare

Mikael Hjerm
socforsk@soc.umu.se
tel. 090-786 9517

Redaktionen

Mikael Hjerm (red)
Eva Sundström (sekreterare)
Rickard Danell
Simon Lindgren
Karina Nilsson
Charlott Nyman

Adress

Sociologisk forskning
c/o Sociologiska institutionen
Umeå universitet
901 87 UMEÅ
tel. 090-786 5000
fax. 090-786 6694

Grafisk produktion

Boréa (form & layout)
Arkmedia, Finland (tryck)

Sociologisk Forskning publiceras
med stöd från Vetenskapsrådet.
Artikelförfattarna ansvarar själva
för innehållet i respektive artikel.

Prenumerationsärenden

Merete Hellum
tel. 031-773 48 21
merete.hellum@sociology.gu.se

Annonsansvarig

Charlott Nyman
tel. 090-786 60 07
charlott.nyman@soc.umu.se

ISSN 0038-0342

VARFÖR ÅLDRA SVERIGES BEFOLKNING?

VAD KAN VI OCH VAD KAN VI INTE GÖRA ÅT DET? 3

av Tommy Bengtsson & Kirk Scott

**DE ÄLDRE OCH ARBETE — EXTERNALISERING ELLER
INTEGRATION, ARBETE ELLER EXIT? .....** 13

av Mikael Stattin

ÅLDRANDET I ETT FÖRÄNDERLIGT SAMHÄLLE —

EN UTMANING FÖR SOCIOLOGISK FORSKNING..... 19

av Peter Öberg

ÄLDREOMSORGEN OCH GAPET MELLAN

VERLIGHETEN OCH DE POLITISKA MÅLEN..... 27

av Mats Thorslund

GENEALOGI OG SOCIALPOLITIK — FOUCAULT

KONTRA MARXISTISK HISTORIESKRIVNING OM

SOCIALPOLITIKKENS OPKOMST 35

av Kaspar Villadsen

Foucaults genealogiska metod granskas, förklaras, kontrasteras och exemplifieras.

VILKA VILL JOBBA TILL 65? SYNEN PÅ ARBETE

OCH PRIVATLIV HOS DEN ÄLDRE ARBETSKRAFTEN 59

av Tiit Soidre

Vad är det som påverkar viljan att arbeta mindre samt avgör när vi vill gå i pension? Arbetsförhållanden och synen på arbetet är viktiga förklaringsfaktorer även om mönstren i vis mån är könsspecifika.

NOTISER & RECENSIONER..... 80

■ ■ ■

Sveriges Sociologförbund

är en fackligt och politiskt obunden intresseorganisation för sociologer med syftet att främja sociologins vetenskapliga utveckling och praktiska tillämpning. Som medlem i Sociologförbundet får du bland annat förbundets egen tidskrift **Sociologisk Forskning** och den internationella tidskriften **Acta Sociologica**, som utkommer fyra gånger per år.

Vill du bli medlem?

Se Sociologförbundets hemsida www.sociologforbundet.org.se för information. Från hemsidan kan du också beställa lösnnummer av Sociologisk Forskning.

Sociologförbundets styrelse:

Mats Franzén, ordf
Eva Sundström, vice ordf
Merete Hellum, kassör
Marcus Persson, sekreterare
Ord. ledamöter: Nihad Bunar, Rolf Gustafsson, Elin Lundin, Eva Schmitz & Adrienne Sörbom.
Suppleanter: Sten Blomberg & Elisabeth Lindberg.

Utgivningsdagar 2005

nr 1: v 10
nr 2: v 23/24
nr 3: v 40
nr 4: v 51

■ ■ ■

ULF BJERELD HÄVDADE på DN debatt (4/9-2005) att Sociologernas tid var på 1960- och 1970-talen. Oavsett riktigheten i detta påstående önskar vi väl ibland att sociologiska forskningsresultat erhöill större uppmärksamhet. Men med tanke på svårigheten för amerikanska forskare och experter att få beslutsfattare att bygga tillräckligt höga vallar runt New Orleans kanske bristen på uppmärksamhet inte är överraskande.

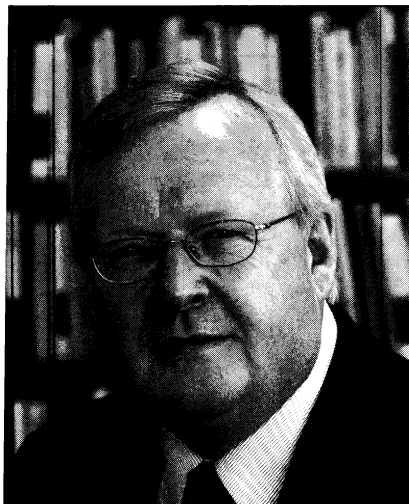
Den åldrande befolkningen är ett ständigt återkommande tema i dagens samhällsdebatt. Från den arbetsföra befolkningens problem med att klara välfärden till åldersrelaterade restriktioner på behandlingar av sjuka. Även om mycket är sagt har våra fyra debattörer hittat nya och kanske delvis provocerande infallsvinklar på frågor kring den åldrande befolkningen.

Tiiu Soidres artikel i analysdelen ger en fördjupning inom temaoområdet. Hon undersöker hur viljan till utträde från arbetsmarknaden för 55-64 åringar påverkas av såväl arbetsförhållanden som mer generella attityder till arbetet. Tiiu visar indirekt på att mycket behöver göras för att möjliggöra för människor att vilja öka antalet yrkesverksamma år. Kaspar Villadsen tar ett grundläggande grepp på genealogin som historiesociologisk analys med utgångspunkt i Foucault. Kaspar kontrasterar sedan genealogin med den Marxistiskt orienterade historieanalysen innan han fördömligt avslutar med ett exempel på analys där metoden används.

MIKAEL HJERM

redaktör & ansvarig utgivare
socforsk@soc.umu.se

Tommy Bengtsson är professor i demografi och ekonomisk historia vid Lunds universitet, med inriktning mot ekonomisk och historisk demografi, migration och dödlighet i ett komparativt perspektiv.

Kirk Scott är lektor i ekonomisk historia vid Lunds universitet, där han bedriver forskning kring ekonomisk demografi med fokus på invandrarnas villkor under efterkrigstiden.

Varför åldras Sveriges befolkning? Vad kan vi och vad kan vi inte göra åt det?

av Tommy Bengtsson & Kirk Scott

ATT SVERIGES BEFOLKNING åldras är ingen nyhet. De processer som leder till att medellivslängden ökat och genomsnittsåldern stigit har pågått under lång tid. Likväl diskuteras konsekvenserna av en ökad andel äldre nästan dagligen i massmedia. Problemen inom äldreomsorg och sjukvård är stora redan idag och man ställer sig frågan hur finansieringen skall ske i framtiden när andelen äldre blir ännu högre. Andra frågor rör sambanden mellan andelen i arbetsför ålder som faktiskt arbetar och finansieringen av välfärdssamhället i stort, frågor som även de har en tydlig demografisk komponent. I denna artikel behandlar vi främst orsakerna till att befolkningen åldras och vilka konsekvenser det får. Slutligen diskuterar vi frågan om ökad invandring kan vara en lösning på de problem som förknippas med att andelen äldre ökar.

Varför befolkningen åldras

Andelen av befolkningen över 65 år ökade från 8 till 18 procent under 1900-talet (se tabell 1). Under perioden 1750 till 1900 var

den tämligen konstant med en viss ökning mot slutet av 1800-talet. Andelen barn och vuxna i arbetsför ålder förändrades inte heller mycket under denna period, vilket innebar att försörjningsbördan var praktiskt taget oförändrad från 1700-talets mitt fram till början av 1900-talet (Statistiska centralbyrån 1999:21).

Befolkningen hade vid 1900-talets början fortfarande den klassiska pyramidform - med många unga och få äldre - som karakteriserade många historiska jordbrukssamhällen och som fortfarande återfinns i många utvecklingsländer.

Vi kan således konstatera att ökningen av andelen äldre främst är ett 1900-talsfenomen, något som inte bara gäller Sverige, utan också övriga västvärlden, liksom de nyligen industrialiserade länderna i Asien. Skillnaden är att ökningen startade något tidigare hos oss än i andra västländer. Flera länder är dock förbi oss idag och utvecklingen blir allt mer global.

Andelen av världens befolkning över 65 år beräknas öka från 6,6 procent år 2000 till 16,4 procent år 2050 (Bongaarts and Bulatao 2000:23).

Tabell 1: Demografiska förhållanden i Sverige förr och nu

År	1750	1900	2000
Befolkningens ålderssammansättning			
0-14 år	33%	32%	18%
15-64 år	60%	59%	64%
65- år	6%	8%	18%
Genomsnittsålder		29 år	39 år
Återstående medellivslängd vid födseln			
män	35 år	51 år	77 år
kvinnor	38 år	54 år	82 år
Giftermålsålder vid första giftermålet			
män	27 år	28 år	33 år
kvinnor	25 år	26 år	31 år
Andelen kvarvarande kvinnor i 40 års ålder som är			
ogifta	16%		20%
ogifta och icke samboende	16%		ca 10%
Antal födda barn per kvinna	4,8	4,1	1,6
Antal födda barn per gift/samboende kvinna	5,7		ca 1,8

Svaret på frågan om varför andelen äldre och därmed befolkningens genomsnittsålder ökar kan förefalla självklar: att medellivslängden helt enkelt har ökat. Medellivslängden har stigit markant under de senaste århundradena (se tabell 1). I de länder som har högst medellivslängd har den ökat med i genomsnitt tre månader per år för flickor från 1840-talet fram till idag, något mindre för pojkar (Oeppen & Vaupel 2002). Det innebär att ett syskon av samma kön som föds fyra år senare förväntas leva ett år längre. Annorlunda uttryckt förväntas ett barn leva cirka 9 år längre än sina föräldrar. Utgår vi ifrån att dödligheten fortsätter att minska i samma takt kommer de flesta av de barn som föds i dag bli minst 90 år gamla. I utvecklingsländerna har ökningen av medellivslängden startat senare men i gengäld gått ännu snabbare.

Det är emellertid inte så mycket den ökande medellivslängden som gjort att andelen äldre har ökat utan främst minskningen av barnafödandet, något som dem amerikanske demografen Ansley Coale visade redan 1957 med hjälp av svenska data. Coale visade att med oförändrad fertilitet från 1860 till 1950 hade befolkningsstrukturen i stort sätt blivit oförändrad trots att medellivslängden ökat. Hade däremot dödligheten varit oförändrad från 1860, men födelsetalen följt den faktiska utvecklingen så hade vi fått en åldersstruktur 1950 som var likartad den faktiska. Ökningen i andelen äldre under denna period berodde således nästan helt på att födelsetalen sjönk. Hur ser det ut under andra halvan av 1900-talet?

Vi har upprepat Coales beräkningar för hela 1900-talet med utgångspunkt i år 1900, efter-

som förändringarna i andelen äldre var små fram till dess.

I diagram 1 jämförs den faktiska ålderssammansättningen år 2000 med hur den blivit om fertilitet respektive mortalitet varit oförändrad från 1900 och framåt. Resultaten visar att om dödligheten varit oförändrad från 1900 till 2000, skulle andelen över 65 år vara 3,5 procentenheter lägre än de 18 procent som den är idag. Om fertiliteten däremot varit oförändrad från 1900 till 2000 hade också andelen äldre varit 8 procent, samma som 1900. Detta gäller oavsett om dödligheten varit oförändrad under 1900-talet eller följt den faktiska utvecklingen.

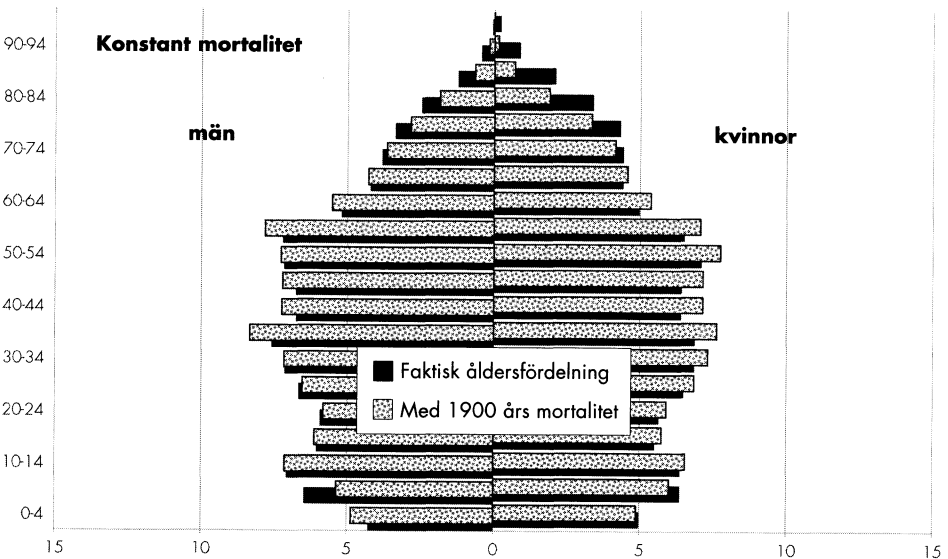
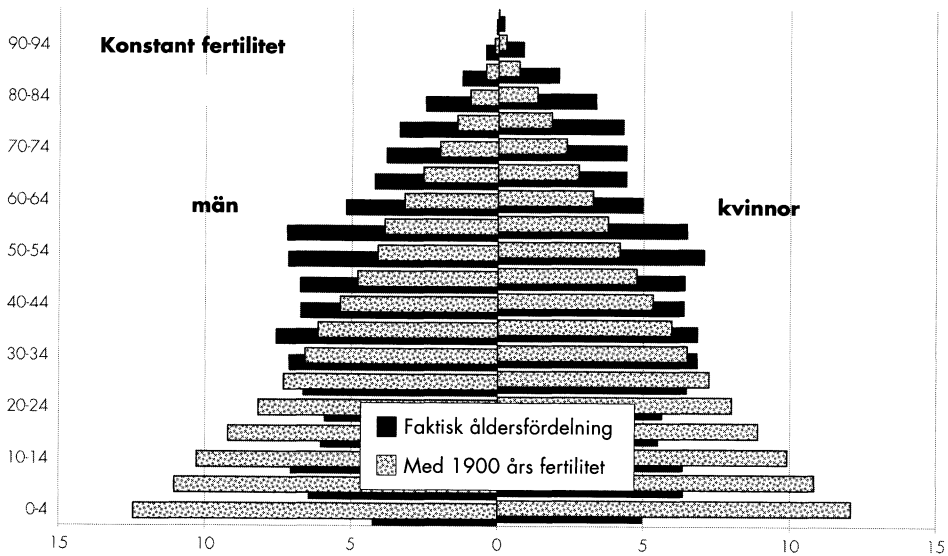
Andelen äldre var således 10 procentenheter högre 2000 än vad den skulle ha varit om inte familjestorleken minskat. Vi kan således konstatera att det fortfarande är fertiliteten som har det största inflytandet över befolkningens åldrande. Det är endast under de sista årtiondena på 1900-talet som dödlighetsnedgången överhuvudtaget har inflytande över befolkningens åldrande. Det innebär inte att födelsetalen för all framtid kommer att vara den faktor som har störst inflytande över åldersstrukturen. Om fertiliteten ligger stabilt under en lång tid, så får andra faktorer som förändras, till exempel dödligheten, ökad inflytande. Detta är sannolikt också det som håller på att hända just nu.

Laktagelserna om hur fertiliteten och mortaliteten påverkar befolkningens ålderssammansättning ledde till utvecklandet av vad som kallas *stable population theory* (Dublin & Lotka 1925; Keyfitz, 1968). Teorin visar hur lång tid det tar för befolkningen att komma i ett nytt jämviktsläge, med stabil ålderssammansättning, efter det att

Diagram 1. Befolkningsstrukturen i Sverige år 2000

En faktisk jämförelse med hur befolkningsstrukturen skulle ha sett ut år 2000 om fertilitet respektive mortalitet hade legat konstant på samma nivå som år 1900 under hela 1900-talet. Procent av befolkningen i varje åldersintervall.

Källa: Bearbetning av årliga uppgifter om födlsar, dödlighet och migration i 1-års åldersgrupper från Bidrag till Sveriges Officiella Statistik: Befolkning.

förändringen i födelse- och dödstalen upphört eller fortsätter på ungefär samma intensitet. Utifrån denna teori kan vi därför förvänta oss en stabilare men mer ofördelaktig åldersfördelning framöver i Sverige. En brist i teorin är att invandringen inte räknas in — något som vi återkommer till senare.

Svaret på frågan varför befolkningen åldras är överraskande för de flesta som inte är demografer. Det är lätt att man blandar samman befolkningens med individens åldrande, speciellt som medellivslängden ökat markant. Men vi måste skilja på individens och befolkningens åldrande, på att medellivslängden ökar och att andelen äldre ökar därför att medelåldern hos befolkningen ökar. Likaså måste vi skilja på andelen som överlever upp till 65 års ålder med andelen av befolkningen som är 65 år eller äldre.

Det kan vid en första anblick förefalla motsäggelsefullt att andelen som uppnådde 65 års ålder år 1900 var mellan 50 och 55 procent, beroende på kön (Statistiska centralbyrån 1999:123-4), men att endast 8 procent av befolkningen var över 65 år (Tabell 1). Förklaringen ligger i att medan befolkningens åldersstruktur vid en viss tidpunkt är ett resultat av en utveckling födelse, dödsfall och flyttningar under de föregående hundra åren, återspeglar siffrorna över kvarlevande den åldersspecifika dödligheten vid den aktuella tidpunkten. Man ska också komma ihåg att andelen äldre främst påverkas av födelsealen, dvs. om kommande generation var större eller mindre än den föregående. Att en generation är större än dess föräldrageneration kallas med demografisk terminologi för *positivt befolkningsmomentum* och innebär att befolkningen växer.

Omvänt, om en generation är mindre än dess föräldrageneration får vi ett *negativt befolkningsmomentum* och befolkningen minskar om man inte har ett invandringsöverskott.

En annan faktor som påverkar befolkningstillväxten är generationsavståndet. Avståndet mellan två generationer mäts som moderns ålder vid mellersta barnets födelse. Det var 31 år från mitten av 1700-talet fram till 1870-talet då det kontinuerligt började minska, vilket således påverkade befolkningstillväxten positivt. Som lägst var det på 1960-talet, då avståndet mellan generationerna var 26 år. Sedan dess har det stigit och idag är det uppe i 30 år. Även om efterföljande generationer föder lika många barn som föräldragenerationen kan befolkningstillväxten variera beroende på medelåldern vid mellersta barnets födelse. Ju lägre medelåldern är, desto högre blir befolkningstillväxten.

Konsekvenser av en åldrande befolkning

Den snabba minskningen av barnafödandet i början av 1900-talet var till en början en demografisk "gåva" eftersom varje gift par hade färre barn att försörja. Den var även till fördel för samhället i stort eftersom försörjningskvoten — antalet barn och gamla i förhållanden till antalet i yrkesaktiv ålder — minskade (Statistiska centralbyrån 1999:21). Men på sikt innebar det minskande barnafödandet att andelen äldre började öka. I vilket fall som helst så är demografiska mått som försörjningskvot och liknande trubbiga eftersom det implicit bygger på antagandet att konsumtionen är densamma i alla åldersgrupper

samt att alla i arbetsför ålder bidrar lika mycket till produktionen. Faktum är att det var ett bra mått under 1800-talet då jordbruket dominerade. Konsumtion och arbetsproduktivitet var inte lika åldersberoende som idag och den andel av den arbetsföra befolkningen som inte arbetade utgjorde endast några få procent. Men i dagens samhälle är försörjningskvoten endast ett mått som sätter ramarna för kostnader, intäkter och överföringar mellan individer och över livscykeln. I stället måste konsumtion och produktion i varje åldersgrupp vägas in. Hänsyn måste på produktionssidan tas till studier, arbetslöshet, sjukskrivningar, förtidspensionering osv. På konsumtionssidan måste faktorer som kostnader för barnomsorg, utbildning, pensioner, äldreomsorg och sjukvård vägas in.

Den amerikanska nationalekonomen Paul Samuelson skrev en inflytelserik artikel 1958 om hur konsumtionen kan upprätthållas under livets alla faser. I Samuelsons *overlapping-generation* modell delas individens liv in i tre faser: barn- domen/ungdomen, yrkesfasen och ålderdomen. I själva verket beaktar han endast de två sista faserna, när individen är produktiv arbetare eller improduktiv pensionär. Samuelson antar att det som arbetaren producerar inte går att spara utan måste konsumeras omedelbart.

Arbetaren kan således inte spara varor som kan sedan konsumeras som pensionär. Pensionären å sin sida är beroende av vad arbetaren producerar. Samuelson visar att marknaden inte kan lösa det problem med överföringar mellan generationerna som uppstår. Med en samhällslösning kan resurser överföras till pensionärerna så länge som ekonomin växer, dvs. så länge produktiviteten

ökar eller så länge det är befolkningstillväxt, utan att någon förlorar på det. Det vill säga att man får tillbaka det man satt in plus tillväxttakten. Denna lösning förutsätter att framtidens arbetare går med på samma avtal. Samuelssons modell utgjorde teorin bakom vårt tidigare pensionssystem, liksom alla andra så kallade *pay-as-you-go* system. Likheter med så kallade pyramidspel är iögonfallande. Så länge ekonomin växer finns inga förlorare. Tilltron till teorin var stark och det dröjde länge innan man bekymrade sig för demografins effekter på pensionssystemet (Bengtsson och Kruse 1995). Samuelsons teori hjälper oss således en bit på vägen och den har dessutom blivit utgångspunkt för en generalisering som är mycket mer användbar, men ändå mindre känd.

Brian Arthur och Geoffrey McNicoll, två studenter vid UC Berkeley, utvecklade Samuelssons modell till att ta hänsyn till hela åldersstrukturen (Arthur & McNicoll 1978). Utgångspunkten är vad individen producerar och konsumerar i varje ett-års åldersintervall. De visade att, under sedvanliga antaganden, så leder befolkningstillväxt till att välfärden ökar i en befolkning där genomsnittsåldern för producenterna är lägre än genomsnittsåldern för konsumenterna. Den intuitiva slutsatsen är således samma som i Samuelssons modell (se Willis 1994 för en bra översikt över de båda ansatserna). Om ekonomin växer, antingen därför att befolkningen växer eller för att produktiviteten ökar, så uppstår ett välfärdsutrymme om den genomsnittliga producenten är yngre än den genomsnittliga konsumenten.

Det var just detta som hände i Sverige under

början av 1900-talet. Andelen barn minskade och andelen äldre ökade. Därigenom skedde en förskjutning av konsumtionen mot högre åldrar, vilket är positivt i en växande ekonomi som den dåtida svenska. Samtidigt fick kvinnorna mer tid över att arbeta utanför hemmet. Befolkningstillväxten var fortfarande hög, eftersom kommande generationer trots allt var större än sina föräldrars generationer. Det var ett *positivt befolkningsmomentum*. När sedan ekonomin sköt fart under tiden efter andra världskriget blev det utrymme både för pensions- och andra välfärdsreformer. Problem uppstår när befolkningen inte längre växer och då ekonomin samtidigt avmattas. Då är det en nackdel att konsumentens genomsnittsålder är högre än producentens. Det är således inte den åldrande befolkningen i sig som utgör problemet utan den låga befolkningstillväxten, såvida denna inte kompenseras av höjd produktivitet. I en sådan situation kastas blickarna på hur man kan minska kostnaderna för äldre och på ökad invandring.

Vad vi kan och inte kan göra

I ett tjugooårsperspektiv påverkar ökat barnafödande balansen mellan produktion och konsumtion negativt, eftersom praktiskt taget inga ungdomar börjar arbeta före tjugoo års ålder och arbetsutbudet hos föräldrarna minskar. På sikt kan det lösa problemen både vad gäller arbetskraftsutbudet och den ökande andelen äldre. Men hur når vi dit? Ytterligare åtgärder behöver vidtas för att det skall bli möjligt att kombinera arbete med familj. En annan möjlighet är att en del av kon-

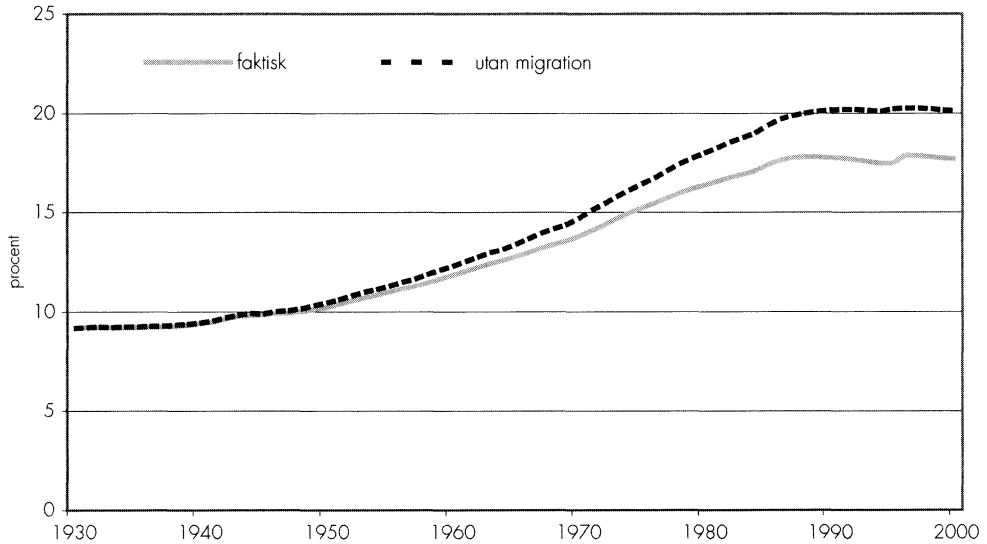
sumtionsutrymmet läggs på barnafödande. När inkomsterna stiger förbrukar vi en allt mindre del till mat, bostad, hälsa, resor, osv. Alltså borde det finnas ett ekonomiskt utrymme för att föda fler barn. Det faktum att den genomsnittliga arbetstiden per vecka utslaget på samtliga personer i ålder 20 till 65 år, alla veckor om året, endast är cirka 21 timmar är en faktor som talar i samma riktning (SOU 2004:11). Det tycks således finnas både ett ekonomiskt utrymme och tid för ökat barnafödande. Trots det är det inte många idag som tror att barnafödandet kommer att öka mer än högst marginellt.

Kan ökad invandring rädda oss från de problem som förknippas med ökad andel äldre? Svaret på frågan kan förefalla vara ett självklart ja. De som flyttar till Sverige är i hög utsträckning i yrkesaktiv ålder. De har ofta barn med sig eller får det strax efter ankomsten till Sverige. Det intuitiva svaret stämmer emellertid inte här heller. Låt oss ge ett exempel.

Sedan 1930-talet har inflyttningen till Sverige överstigit utflyttningen (Lundh och Ohlsson 1999; Statistiska centralbyrån 1999:130). Idag är närmare 20 procent av befolkningen antingen född utomlands eller har minst en förälder som är född utomlands. Hur hade befolkningens ålderssammansättning sett ut om vi inte hade haft denna nettoinvandring? I Diagram 2 visas både andelen äldre som den faktiskt utvecklats och som den hade blivit utan invandring. Effekten av invandringen är måttlig. Utan in- och utvandring hade andelen äldre varit 3 procentenheter högre än vad den är idag, 21 i stället för 18 procent. I beräkningen har hänsyn tagits inte endast till dem som flyttar utan även

Diagram 2. Andelen av befolkningen över 65 år under 1930–2000

Faktiskt utveckling samt under antagande att det inte förekommit in- och utvandring

till deras barnafödande. Slutsatsen är således att ökningen i andelen äldre i begränsad omfattning bromsats av invandringen. Ofta glömmar man bort att invandrarna även de blir pensionärer och att invandringen därför ständigt måste öka för att kompensera för åldrandet.

Ett annat argument för att invandring räddar till befolkningens ålderssammansättning är att de kommer i barnafödande åldrar och att deras fruktsamhet är hög. Det senare skall dock inte överdrivas. De utländska födda utgör cirka 10 procent av den svenska befolkningen och står för ungefär 20 procent av barnafödandet i landet (Statistiska centralbyrån 2004:200). Detta högre barnafödande förklaras emellertid främst av att invandrarna är överrepresenterade i barna-

födande åldrar och av att de i större utsträckning är gifta eller sammanboende. Om man granskar de utländska gifta eller sammanboende kvinnornas barnafödande i en viss ålder, kan man konstatera att de vanligen föder något färre barn än svenska kvinnor. Det finns i och för sig variationer beroende på nationalitet, men även kvinnor som kommit till Sverige från kulturer med hög fertilitet anpassar sig mycket snabbt till det svenska födelsemönstret (Andersson 2004).

Stable population theory har under de senaste decennierna utvidgats till att även inkludera effekter av migration. Empiriska studier visar att invandringens effekter på befolkningens åldersstruktur varierar beroende på invandranas

fertilitet. Thomas Espenshade (1994) räknade effekterna av invandringen till USA och fann att den påverkade åldersstrukturen endast marginellt, såvida man antar att invandrarna anpassar sig till USAs fertilitetsmönster. Stefan Jonsson och Michael Rendell (2004) kom fram till det motsatta när de använde sig av hemlandets fertilitetsnivåer i stället. Som nämnts ovan kan vi utifrån Sveriges erfarenheter dra slutsatsen att invandringen inte kommer att leda till omfattande förändringar i åldersstrukturen.

En grundförutsättning till att invandringen skulle kunna lindra de finansiella problem som väntar är att invandrarna blir integrerade i den svenska arbetsmarknaden och kan bidra till pensionssystemet med skattepengar. Detta verkar inte särskilt realistiskt om vi ser till situationen för utrikes födda individer i dagens Sverige. Arbetslösheten bland utrikes födda män var cirka 11 procent 2001, eller 7 procentenheter högre än bland svenskfödda män (Bennich-Björkman m.fl. 2002). Arbetslöshetsnivån visar bara en del av problemet, eftersom den baseras på arbetskraftens storlek. Andel utrikes födda män som står till arbetsmarknadens förfogande år 2001 var 78 procent, jämfört med 86 procent för svenskfödda män. Detta betyder att 22 procent av alla utrikes födda män i åldrarna 20-59 år antingen befann sig i olika arbetsmarknadsåtgärder eller helt utanför arbetskraften. När vi räknar samman allt får vi en faktisk arbetslöshetsnivåsiffra för alla utrikes födda män (utan arbete men i arbetsföra åldrar) som ligger på 33 procent, jämfört med 18 procent för svenskar. Misslyckandet med att integrera de invandrare som finns i landet idag kan ses som en indikation på de problem som

nya invandrare kommer att möta.

Detta argument kan delvis mötas med att nya arbetskraftsinvandrare skulle vara rekryterade till Sverige för att fylla befintliga jobb. Detta argument är kortsiktigt och kan i sig mötas av en diskussion av situationen idag för de arbetskraftsinvandrare som kom under 1960-talet. De har idag högre arbetslöshet, högre sjukfrånvaro och ökad andel förtidspensionerade jämfört med svenskfödda (Bengtsson och Scott kommande). Det är mycket troligt att en liknande scenario väntar nya arbetskraftsinvandrare i framtiden. En möjlig lösning till detta problem är strikt tidsbegränsade visum för arbete, något som i praktiken är svårt att genomföra och som dessutom strider mot Sveriges invandrapolitik som den har bedrivits under de senaste 50 åren.

Även om alla arbetsmarknadsproblem som kan tänkas uppstå kan lösas, finns ett problem till. Kan Sveriges ekonomi absorbera den ökning av arbetsutbudet som skulle bli följden av en omfattande arbetskraftsinvandring?

Senare års tillväxt som skett utan att det blivit fler arbetstillfällen tyder på att det finns ännu ett hinder för arbetskraftsimport i den omfattning som skulle behövas för att kompensera vår åldrande befolkning. Med arbetsinvandring kan välfärdssystemen möjligen finansieras på samma sätt som nu, dvs. med löneskatter, men om det inte skapas nya jobb så faller denna finansieringsform.

Sammanfattning

Den snabba ökningen av medellivslängden har således haft en relativt liten inverkan på 1900-

talets ökning av andelen äldre. I stället ligger det minskande barnafödandet bakom denna utveckling. Basen i befolkningspyramiden har helt enkelt blivit mindre. Den kraftiga invandringen har inte bromsat ökningen av andelen äldre i någon större omfattning. Under förutsättning att barnafödandet förblir stabilt i framtiden och att invandringen inte ökar kraftigt kommer emellertid minskningen av dödligheten bland äldre att vara den faktor som främst bidrar till att befolkningens ålderssammansättning förändras i riktning mot en allt högre andel äldre. Vi kommer då att få en befolkningsstruktur som

blir alltmer blir rektangelformad, med vittgående konsekvenser för organisation och finansiering av pensioner, omsorg och sjukvård. Vi vet att andelen äldre kommer att öka åtminstone under de närmaste 20 åren och det finns ingen demografisk lösning på detta problem.

Även om födelsetalen går upp kraftigt, dröjer det mer än 20 år innan det påverkar arbetskraftens storlek. Inte heller en ökning av invandringen får mer än marginella effekter på andelen äldre. En lösning är att allt fler av dem som är i arbetsför ålder faktiskt arbetar, en annan att 65 år inte längre utgör den bortre parenteserna i yrkeslivet.

★ Referenser

- Andersson, G. (2004) "Childbearing after Migration: Fertility Patterns of Foreign-Born Women in Sweden." *International Migration Review* 38 (2):747-775.
- Arthur, W. B. and McNicoll, G. (1978) "Samuelson, Population and Intergenerational Transfers". *International Economic Review*, 19: 241-6.
- Bengtsson, T. & Kruse A. (1995) "Demographic Change and Economic Growth on Pension Systems" In Gonnot, J. P., N. Keilman & C. Printz (red) *Social Security, Household and Family Dynamics in Ageing Societies*. Dordrecht, London, Boston: Kluwer Academic Publishers.
- Bengtsson, T. & Scott, K.(kommande) "Immigrant Consumption of Sickness Benefits in Sweden, 1981-1991" *Journal of Socio-Economics*.
- Bennich-Björkman, L., Lundh, C., Ohlsson, R., Pedersen, P. & Rooth, D-O. (2002) *Arbete? Var god dröj! — Invandrare i välfärdssamhället*, Stockholm: SNS.
- Bongaarts, John and Bulatao, Rodolfo A. (red) (2000) *Beyond Six Billion. Forecasting the World's Population*. Washington, D.C.: National Academy Press.
- Coale, A. J. (1957) "How the age distribution of a human population is determined". *Cold Spring Harbor Symposia on Quantitative Biology* No. 22.
- Dublin, L. I. and Lotka, A. . (1925) "On the True Rate of Natural Increase". *Journal of the American Statistical Association* 20, (105), s. 305-339
- Espenshade, T. (1994) "Can Immigration Slow U.S. Population Aging?" *Journal of Policy Analysis and Management* 13:759-68.
- Jonsson, S. & Rendell, M. (2004) "The Fertility Contribution of Mexican Immigration to the United States." *Demography* 41:1.
- Keyfitz, N. (1968) *Introduction to the Mathematics of Population*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Lundh, C. & Ohlsson, R. (1999) *Från arbetskraftsimport till flyktinginvandring*. Stockholm: SNS Förlag.
- Oeppen J. & Vaupel, J. W. (2002) Demography — Broken limits to life expectancy. *Science* 296:1029-1031
- Samuelsson, P. A. (1958) "An Exact Consumption Loan Model of Interest With and Without the Social Contrivance of Money". *Journal of Political Economy*, 66: 923-933.
- SOU (2004) "Sveriges ekonomi — utsikter till 2020, bilaga 1-2 till långtidsutredningen" Stockholm: Finansdepartementet
- Statistiska centralbyrån (1999) *Befolkningsutvecklingen under 250 år. Historisk statistik för Sverige*. Demografiska rapporter 1999:2. Stockholm: SCB.
- Statistiska centralbyrån (2004) *Tabeller över Sveriges befolkning*. Örebro: SCB.
- Willis, R. J. (1994) "Economic Analysis of Fertility: Micro Foundations and Aggregate Implications" in Lindahl Kiessling, K. & Landberg, H. (red) *Population, Economic Development and the Environment. The making of our common future*. Oxford: Oxford University Press.

De äldre och arbete — externalisering eller integration, arbete eller exit?

av Mikael Stattin

Mikael Stattin, sociolog vid Umeå universitet, forskar om arbetsmarknad, arbetsliv och välfärd, med speciell tonvikt på processer och faktorer som påverkar den äldre arbetskraftens situation och möjligheter på arbetsmarknaden och orsaker till förtidspensionering. För närvarande är han involverad i en riksomfattande levnadsnivåundersökning som studerar äldre människors välfärd.

EN AV DE MEST centrala aspekterna när det gäller konsekvenser av det grånande samhället rör frågan om äldre människors arbetskraftsdeltagande. Hur länge vi ska arbeta? Frågan är sprungen ur det faktum att demografiska förändringar i Sverige liksom i många andra industrialiserade länder kommer att påverka arbetsutbudet på ett för välfärdsstaten problematiskt sätt. Problemet är att antalet människor i arbetsför ålder kommer att öka i långsammare takt än tidigare under de närmast kommande decennierna. Det påverkar arbetskraftens storlek och möjligheterna att öka sysselsättning och arbetstid, vilket i sin tur är viktiga förutsättningar för ekonomisk tillväxt och möjligheterna att bibehålla vår välfärd. Krympande arbetskraftsresurser innebär att allt färre måste försörja fler. Beräkningar från AMS pekar på att försörjningsbördan kommer att öka kraftigt fram till år 2030 (Israelsson & Gustavsson 2004:30).

Ett fenomen som på ett påtagligt sätt bidrar till problemen med den åldrande befolkningen är det faktum att människor tenderar att lämna arbetslivet allt tidigare (*early exit*). Detta är en utveckling som varit mycket stark i ett flertal Europeiska länder

och som kraftigt har reducerat arbetskraftsdeltagandet bland äldre. Det är uppenbart att *early exit*-tenden är inkompatibel med den demografiska utvecklingen. I många länder pågår därför ansträngningar för att försöka vända "the vicious circle of early exit to the virtuous circle of active aging" (de Vroom & Guillemard 2002:198). Ett centralt mål för reformarbetet på detta område är därför att minska utflödet av äldre arbetskraft och istället åstadkomma det motsatta, att förlänga människors livsarbetsliv.

Än så länge har de reformer som genomförts inte varit särskilt framgångsrika. Det omfattande utflödet av äldre arbetskraft är svårt att hejda. Dessutom har det visat sig vara utomordentligt besvärligt att hitta universella lösningar på problemet. När det gäller den äldre arbetskraftens möjligheter att mobiliseras och därmed påverka arbetsutbud och befarad arbetskraftsbrist är det två olika grupper som är intressanta. För det första de äldre som fortfarande är kvar i arbetskraften och här är den centrala frågan i vilken grad som dessa alls är intresserade av att förlänga arbetslivet och senarelägga pensioneringen. För det andra gäller det dem som redan har lämnat arbetslivet. Denna grupp är idag mycket stor och utgör en potentiell arbetskraftsreserv av betydande storlek. Finns det överhuvudtaget några möjligheter att få tillbaka dessa i arbete eller är de nöjda, eller skulle de valt en annan, tidigare eller senare pensionstidpunkt än den faktiska. Den här artikeln belyser båda gruppernas inställning till och uppfattning om den egna pensionsåldern.

En fråga av självklart centralt intresse när det gäller möjligheterna till att förlänga arbets-

livet är alltså hur den äldre arbetskraften ser på pensionstidpunkten. Holländska studier har lyft fram det faktum att ett tidigt utträde i breda befolkningslager och i många länder har kommit att betraktats som en mer eller mindre självklar social rättighet, där en slags *early exit*-kultur har etablerats. En kultur som förändrat attityden till arbete och där "rättigheten" att avbryta arbetslivet i förtid har ersatt en tidigare dominerande social norm om plikten att arbeta (de Vroom och Guillemard 2002). Det finns idag tydliga tecken på att en sådan attityd också finns bland den äldre arbetskraften i Sverige.

"PSAE-undersökningen" (Stattin 2005) är en studie av den äldre arbetskraftens pensionspreferenser för åren 2002 och 2003. I den framkommer att en mycket liten andel (7%) bland den äldre förvärvsaktiva befolkningen (55–64 år) säger sig vara intresserad av att arbeta längre än till 65 år. Den dominerande uppfattningen är istället att man vill gå i pension tidigt, nästan hälften anger en ålder mellan 60 och 64 år medan cirka 40 procent anger 65 år. Denna uppfattning är relativt utbredd bland de flesta sociala grupper. Respondenterna i undersökningen har också fått ange skälen till att de vill lämna arbetslivet i förtid. Det vanligaste skälet till att man vill sluta arbeta i förtid är att man vill ha "mer fritid". "Fritidsskälet" anges i undersökningen av betydligt fler som skäl än t.ex. ohälsa och högre krav i arbetet.

Även om önskan att lämna arbetsmarknaden i förtid inte självklart kommer att resultera i ett förtida utträde, pekar svaren i undersökningen på att det existerar en relativt utbredd *early exit*-kultur i Sverige. Hur kan ett sådant preferensmönster förstås och förklaras?

Ett sätt att närma sig den frågan är att granska den värderingsmässiga bas som under lång tid präglat synen på relationen mellan äldre och arbete. En rimlig utgångspunkt är att utgå från den externaliseringspraktik som i Sverige liksom i många andra länder inneburit att offentliga socialförsäkringssystem har använts som arbetsmarknadsstrategier i relation till äldre arbetskraft. Ett förtida utträde från arbetsmarknaden innebär att ålderspension inte utgår och att alternativa försörjningsformer i avvaktan på denna blir nödvändiga.

I Sverige, liksom i andra länder, finns olika former av sådana alternativa försörjningsformer som fungerar som intermediära system som opererar mellan förtida utträde från arbetsmarknaden och ålderspensionen. Dessa system är institutionaliserade utträdesvägar (*pathways of exit*), vars syfte är att ta hand om övergångsfasen mellan tidigt utträde från arbetsmarknaden och ålderspension (Kohli & Rein 1991).

Utträdesvägarna kan utgöras av förtidspension av medicinska och arbetsmarknadsmissiga orsaker, om deltidspensioner, avtalspensioner, sjukpenning, arbetslöshetsersättning etc. Många av de system som skapats inom socialförsäkringen har ursprungligen utvecklats för att hantera extrema eller ovanligt förekommande situationer, men under de senaste decennierna har dessa program istället nyttjas för att hantera den normala övergången från arbete till icke arbete bland människor med svårigheter att behålla en plats på arbetsmarknaden (Wilensky 2002). Många menar att dessa system har överutnyttjats för att underlätta för äldre arbetskraft att lämna arbetslivet och att de befintliga offentliga och

privata systemen har kombinerats på ett sinnrikt sätt för att möjliggöra ett förtida utträde.

Den institutionella konstruktionen av förtida utträdesvägar har under lång tid varit förankrade i ett specifikt synsätt på åldrande och arbete. En syn som legitimerats genom en nära koppling till tankar om att möjligheten till ett förtida utträde en i grunden är positiv utveckling och fördjupning av välfärden. Dels har det betraktats som rimligt att äldre arbetstagare som arbetat många år har förtjänat att befrias från krävande och ohälsosamma arbetsvillkor. Dels har förtida utträde setts som en akt av solidaritet i relation till yngre arbetskraft eftersom en yngre person kan överta arbetet. Kring detta värderingsmönster har det funnits en påtaglig konsensus mellan centrala aktörer som stat, arbetsgivare och fack. Man kan också beskriva det som en slags överenskommelse mellan olika aktörer, en foreteelse som varit särskilt stark i tider av lågkonjunkturer och hög arbetslöshet.

LO har varit aktivt när det gällt att lätta på inträdeskraven till förtidspensionering. Arbetsgivare har betraktat och utnyttjat offentliga utträdesvägar för att göra sig av med äldre arbetskraft i samband med övertalighet och i rekryteringssammanhang ses äldre ofta som mer eller mindre ointressanta. Staten har sett förtida utträde som ett sätt att reducera tillgången på arbetskraft genom att introducera olika och nya typer av möjligheter att sluta arbeta i förtid (Esping-Andersen 1993).

Denna utbredda konsensus kring synen på äldre i arbetslivet är en viktig förklaring och grund till de pensionspreferenser den äldre arbetskraften har idag. Den praktik som baserats på en

långvarig och systematisk externalisering av äldre arbetskraft har grundlagt en slags rättighetsetik i synen på när det är rimligt att lämna arbetslivet. Det har helt enkelt blivit socialt legitimt och eftersträvansvärt att avsluta arbete i förtid. Det är heller inte många som reagerar när större företag vid rationaliseringar eller omstruktureringar hävdar att "personalminskningarna kommer inte att innebära några uppsägningar, vi kommer att klara detta med hjälp av pensioneringar". Detta attitydmönster är naturligtvis försvårande omständigheter för den nya framväxande policyinriktning som betonar begrepp som "active ageing" och livslångt lärande med fokus på integration, inte externalisering, av den äldre arbetskraften.

Men detta är bara en sida av saken. Pensionspreferenserna hänger också samma med en rad andra faktorer. Önskan att gå i pension tidigt är relativt utbredd i olika samhällsgrupper, samtidigt som det finns en tydlig koppling till arbetslivsomständigheter och arbetsmarknadsposition. För det första finns det ett tydligt positivt samband mellan pensionspreferenser och social klass. Högre tjänstemän är mer positiva till en senare pensionsålder än mellan- och lägre tjänstemän och arbetare. Även utbildning är positivt korrelerad med önskad pensionsålder. I PSAE-studien framkommer också att brister i både den fysiska och psykosociala arbetsmiljö sänker den önskade pensionsåldern. Så gör också förekomsten av hälsoproblem. Bland den (förvisso lilla) grupp som kan tänka sig att arbeta längre än till 65 år det vanligaste förekommande skälet kopplade till en positiv bild av det egna arbetet. Nästan nio av tio som vill arbeta längre än till 65 års ålder anger skälet att "arbetet ger livet

mening och innehåll" och åtta av tio meddelar att de "tycker om arbetet och vill ägna sig åt det som länge som det är möjligt". Arbetslivets kvalitet har med andra ord betydelse för när man önskar gå i pension. Här finns en nyckel till svaret på frågan om vilka åtgärder som bör vidtas för att påverka människors motivation att arbeta längre.

Det andra sättet att öka arbetsutbudet bland äldre är att förbättra återgången till arbete bland dem som redan lämnat arbetslivet. I Sverige är den vanligaste förtida utträdesvägen, förtidspension eller som det numera kallas sjuk/aktivitetsersättning. Om man betraktar utvecklingen av det totala antalet förtidspensionärer i Sverige under de senaste 15-årsperioden är bilden inte särskilt ljus. Utvecklingen har varit stadigt stigande från knappt 370.000 år 1990 till nästan 550.000 förtidspensionärer år 2004. Detta måste betraktas som en rätt uppseendeväckande siffra i förhållande till en arbetskraft som omfattar drygt 4 miljoner människor. Detta placerar också Sverige i toppskiktet inom OECD när det gäller andel av personer i yrkesverksam ålder som lämnar arbetslivet på grund av ohälsa (OECD 2004).

Även om det årliga inflödet av äldre har minskat de senaste åren, domineras stocken av förtidspensionärer av personer över 50 år. Denna grupp representerar således en potentiell arbetskraftreserv av betydande storlek. Problemet är att återgången från förtidspension till arbete är mer eller mindre obefintlig (cirka 1%). Eftersom en majoritet av dem som erhåller förtidspension ges den permanenta varianten av förmånen, är följaktligen också en majoritet att betrakta som

helt och hållet bortkopplade från den reguljära arbetsmarknaden utan några faktiska möjligheter till återgång.

Det är viktigt att poängtera att förtidspensionsprogram i grund och botten skall ses som en betydande välfärdsframgång som bör värnas. Programmen har på ett mycket påtagligt sätt underlättat livet och skapat möjligheter för beroende och självständighet för människor som drabbas av kronisk sjukdom och arbetsförmåga. Men samtidigt måste trenden mot ett ökande antal förtidspensionärer också betraktas i termer av ett misslyckande då det inte finns några övertygande medicinska eller epidemiologiska förklaringar till utvecklingen.

OECD (2003) rapporterar att det i förtidspensionssystemen förekommer betydande inslag av både "inclusion" och "exclusion errors" (se även Marin 2004). Det förra avser fel som innebär att individer ges ersättning på tveksamma eller felaktiga grunder. Det senare handlar om att en del individer som borde ha rätt till ersättning inte får det varför sjuka och arbetsförmögna människors välfärd sätts på spel. I någon mån kan "inclusion errors" handla om fusk, men det är mer rimligt att utgå ifrån att det hänger samman med de notoriska svårigheter som är förknippade med att avgöra vem som har och

inte har förmåga att utföra på arbetsmarknaden normalt förekommande arbeten. Men det kan även hänga ihop med brister i lagstiftningen och felaktigheter i samband med tillämpningen av lagstiftningen. Det är naturligtvis svårt att exakt ange omfattningen av detta problem, men klart är att det finns många negativa aspekter av sådana felaktigheter. Bland annat finns risken att individer i arbetsför ålder med en faktisk arbetsförmåga utestängs och exkluderas från arbete fram till ålderspensionen, vilket är slöseri med arbetskraftsresurser. Ett slentrianmässigt överförande av människor från långtidssjukskrivning till förtidspension/sjukersättning ökar risken för att det uppstår inlåsnings effekter i systemet. Med utgångspunkt i det resonemanget ställdes i PSAE-undersökningen frågor till samtliga typer av pensionärer om vad de tyckte om tidpunkten för den egna pensioneringen. Frågan löd: "Om du själv hade fått bestämma när du skulle sluta arbeta och gå i pension, hade du då gått senare, tidigare eller vid samma tidpunkt?". Svaren visar på stora skillnader mellan ålders- och förtidspensionärer (se tabell 1).

Två tredjedelar av ålderspensionärerna tycker att de pensionerats vid rätt tidpunkt. Den övriga tredjedelen skulle valt en annan tidpunkt och en majoritet av dessa skulle senarelagt den. Det

Tabell 1: Ålders- och förtidspensionärers uppfattning om den egna pensionstidpunkten

	Senare	Tidigare	Lagom
Ålderspensionärer	24,1	11,2	64,7
Förtidspensionärer	49,5	17,0	33,6

riktigt intressanta resultatet är att andelen förtidspensionärer som skulle valt en annan tidpunkt är mycket hög. Bara en tredjedel skulle valt samma tidpunkt. Nästa hälften meddelar att de skulle valt en senare pensionering och bara var femte en tidigare.

I samma undersökning framkommer att förtidspensionärerna haft obefintliga möjligheter att påverka tidpunkten för sin egen pensionering. Det för naturligtvis för långt att säga att detta resultat är ett uttryck för en motsvarande förekomst av "inclusion errors". Likaså är det fel att likställa förtidspensionärernas missnöje med sin pensionstidpunkt med att de hellre skulle valt att arbeta. Om det säger inte frågan mycket. Däremot är det tämligen klart att en stor del av förtidspensionärerna upplever att pensionen är ofrivillig och påtvingad. Det faktum att så stor andel av de förtida pensionärerna fördragit en senare pension kan förklaras av att upplevelsen och erfarenheterna av att vara förtidspensionär är negativa och att arbete framstår som ett bättre alternativ. En sådan tolkning innebär att det i den stora gruppen förtidspensionärer finns en ganska stor grupp som kan ses som en outnyttjad arbetskraftsreserv. Resultatet pekar därför på det rimliga i att kontinuerligt följa förtidspensionärens hälsa och potentiella arbetsförmåga. Allt för att undvika inläsningseffekter och onödigt bortfall av arbetskraft.

Vilka är möjligheterna att öka arbetsutbudet bland äldre? Det finns knappast några snabba eller enkla lösningar på problemet. Snarare förutsätts insatser på flera olika områden. För att i någon mån påverka attityderna till utträde ur arbetslivet, krävs institutionella förändringar. Ett

populärt sätt är att förändra pensionssystemen och växla från ett slags kollektivt socialt rättighetsperspektiv till en mer incitamentsorienterad och individbaserad strategi. Det har till exempel redan genomförts i det nya svenska pensionssystemet. Genom att införa tydligare ekonomiska morötter — och piskor — i systemen stimuleras fler att senarelägga sin pensionering. Genom att samtidigt bryta föreställningen om att pensionen skall inträffa vid en given kronologisk ålder kan också en större flexibilitet på individnivå skapas.

En annan strategi handlar om att genomföra inskränkningar i de system som gör ett förtida utträde ekonomisk genomförbart. Detta har också gjorts, inte minst när det gäller det svenska förtidspensionssystemet. Eftersom antalet förtidspensionärer stadigt växer kan resultatet knappast sägas ha varit direkt framgångsrikt.

Att ensidigt satsa på förändringar i välfärdsprogram är sannolikt helt otillräckligt och ökar risken för rundgång i systemen. De flesta forskare är idag överens om att utstötningsfaktorer utgör en väsentlig orsak till utslagning bland äldre arbetskraft. Seriöst menade satsningar på att förlänga arbetslivet kräver därför att även sådana faktorer beaktas. Möjligheterna att själv styra sin pensionstidpunkt är i praktiken kringskuren för väldigt många människor, i synnerhet för dem som har hälsoproblem och begränsad arbetsförmåga. Mycket tyder också på att arbetslivet har blivit sämre på att integrera personer med någon grad av nedsatt arbetsförmåga. Därför är insatser för att förbättra arbetslivets kvalitet i allmänhet, och för äldre i synnerhet, en förutsättning för att andra nödvändiga åtgärder skall kunna ge önskad effekt.

Åldrandet i ett föränderligt samhälle — en utmaning för sociologisk forskning

av Peter Öberg

VILKA NYA BILDER AV och livsstilar bland äldre aktualiseras i det senmoderna åldrandet? Och varför har en så genomgripande samhällsförändring som samhällets åldrande fått så litet genomslag i "mainstream" sociologi? Detta är två bland flera frågor som behandlas i denna artikel.

Ett åldrande samhälle

Vi lever i ett åldrande samhälle. Aldrig tidigare i historien har vi haft en så stor andel äldre i befolkningen. Under 1900-talet mer än fördubblades *andelen* svenskar som är 65 år och äldre (från 8 till 17 procent), *antalet* äldre nästan fyrdubblades och *medianåldern* i befolkningen ökade från 23 till 39 år (en befolkning är enligt FN "gammal" om medianåldern är över 30 år).

Den stora demografiska förändringen bakom detta är ökningen av medellivslängden. Medellivslängden har aldrig varit högre än i dag och den har ökat med närmare 30 år under 1900-talet. Bara från år 2003 till 2004 ökade medellivslängden för män revolutionerande med nästan ett halvt år (för män var ökningen

Peter Öberg är fil.dr. och docent i sociologi vid Uppsala universitet. Han disputerade 1997 på avhandlingen *Livet som berättelse — om biografi och åldrande*. Hans senaste projekt har behandlat åldrande, kroppsbild och identitet, samt det förändrade livsloppet.

0,44 år och för kvinnor 0,25 år) (Batljan 2005). Enligt SCB kommer befolkningsstillväxten under de närmaste 50 åren uteslutande att utgöras av personer över 65 år.

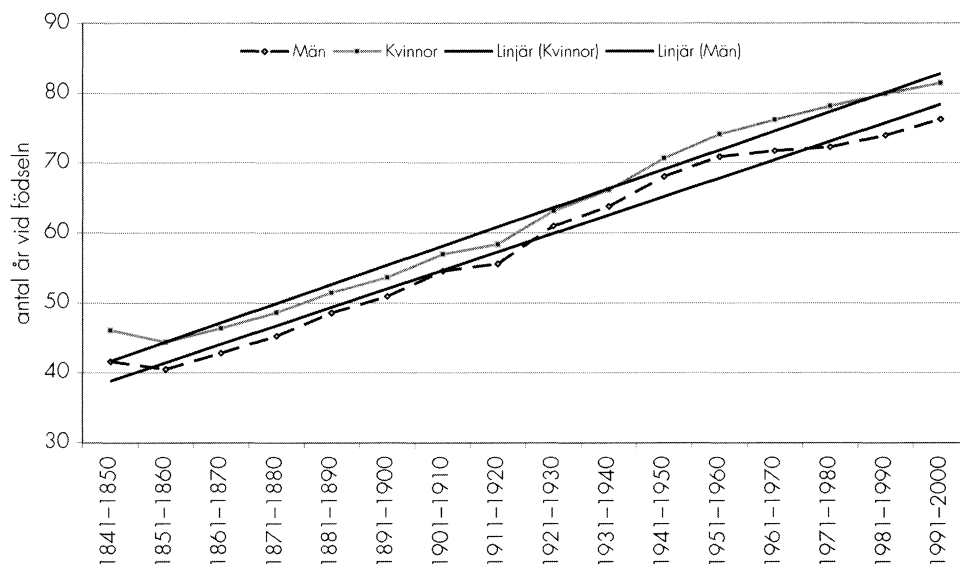
Figuren nedan visar en närmast linjär ökning av medellivslängden för både män och kvinnor i Sverige. Den ökade medellivslängden är en stor framgång, även om frågan dessvärre ofta beskrivs som ett problem. Den ökade medellivslängden sätter också fokus på den *maximala* livslängden, och vi har idag inget svar på om det finns en absolut biologisk maximigräns som inte kan överskridas.

Den ökade medellivslängden har också påverkat tiden som pensionär. Mellan åren 1913 och 1999 har männens förväntade livstid som

pensionärer ökat med cirka 73 procent och kvinnornas med cirka 100 procent, om man ser till den formella pensionsåldern år 1913 och den faktiska pensionsåldern år 1999. Vi lever i dag *en tredjedel av vårt vuxenliv som pensionärer*, största delen av den tiden i den så kallade tredje åldern. Det är i relation till dessa demografiska förändringar som nya bilder av äldre bör förstås (de statistiska uppgifterna i artikeln bygger på rapporter från SCB, SOU och Riksskatteverket).

Trots ökande medellivslängd bland män är ålderdomen en värld som domineras av kvinnor. Andelen kvinnor bland Sveriges äldre är 58 procent i åldrarna 65+, 62 procent i åldrarna 75+, 69 procent i åldrarna 85+ och 80 procent i åldrarna 95+.

Figur 1: Kvinnors och mäns medellivslängd i Sverige

Källa: Batljan 2005

Tredje åldern — "go-go" pensionärer

Med en allt större andel äldre har ett behov att dela in ålderdomen i olika faser uppkommit. I USA myntades på 1970-talet begreppen "yngre-äldre" och "äldre-äldre", i Frankrike begreppet "tredje åldern". Nu delar vi inom gerontologin schablonmässigt in slutet av livsloppet i tredje och fjärde åldern.

Utifrån sin teori om den tredje åldern indelar Laslett (1989) livsloppet i en första period av beroende, socialisation, omogenhet och utbildning, en andra period av oberoende, mognad, ansvar, inkomster och besparingar, en tredje period av personligt förverkligande ("the crown of life") och en fjärde period av slutligt beroende, skröplighet och död. Laslett betonar att vi behöver en ny karta för att orientera oss i "ålderdomens förändrade landskap".

En seglivad missuppfattning är att låta den lilla minoritetsgruppen äldre med olika problem, som bor på särskilda boenden etc., representera hela gruppen gamla idag. Av de äldre (65+) bor de facto 92,5 procent kvar i ordinärt boende. Det "typiska äldreboendet" är ett radhus eller en villa. Utifrån ett för gerontologin typiskt problem- eller vårdorienterat perspektiv är det därmed i första hand den fjärde åldern som är relevant.

I Sverige är idag drygt 1,5 miljoner svenskar 65 år eller äldre. Av dessa är 1,1 miljon i åldern 65–79 år, ett skede där den tredje ålderns livsstil är aktuell. I dag är det rimligt att räkna med att man i Sverige når den fjärde åldern först vid cirka 80–85 års ålder. Vi kommer med stor säkerhet att sluta våra liv först när vi nått hög ålder.

Tredje åldern som en "ny" fritid kännetecknas också av att de yrkesverksamma åren har minskat i förhållande till antalet levnadsår. Äldre får en ny roll som "fritidskonsumenter" i stället för den mera stigmatiserande: inte längre produktiv i arbetslivet. Om lönearbetet upptar endast cirka 35 av 80 levnadsår är det svårare att betrakta pensioneringen som en "marginalisering från arbetslivet". Pensioneringen är dessutom för det stora flertalet en önskad livsovergång. Undersökningen om de äldres levnadsförhållanden 1980–1998 visar att pensioneringen till och med förefaller påverka den upplevda hälsan positivt.

Vilka konsekvenser den ökade medellivslängden får för sambandet mellan ohälsa och en åldrande befolkning har formulerats i tre alternativa hypoteser: att *sjukligheten komprimeras*, att *sjukligheten växer*, att *sjukligheten uppskjuts*. Beträffande hypoteserna finns en del motstridiga data, men ett antal nordiska studier stöder hypotesen om uppskjuten sjuklighet (Batljan 2005), vilket alltså skulle innebära att tiden i den tredje åldern ökar medan tiden i den fjärde åldern förblir mer eller mindre konstant. I Långtidsutredningen år 1999/2000 konstateras att samtidigt som dödligheten minskat kraftigt bland de äldre har också andelen äldre med svår ohälsa minskat avsevärt under de senaste decennierna. En norsk studie där man följde samtliga i en kommun som fyllt 80 år till livets slut, visade att man i snitt lever de sista 2,8 åren av sitt liv med allvarliga funktionsnedsättningar. Men de åren utgör inte mer än cirka tre procent av studiebefolkningens omkring 90-åriga liv (Romøren 2002).

Tredje åldern är också intressant att studera som transitions- eller övergångsfas mellan vuxenliv och ålderdom som, på samma sätt som ungdomsfasen, tillåter ett experimenterande med sociala roller. Emellertid saknas sociologiska studier om övergången i den tredje åldern som skulle kunna jämföras med klassiska studier om subkulturer bland ungdomar.

Enligt Blaikie (1999) "upptäcktes" tonårskonsumenten på 1950-talet, när marknadsforskarna fann en möjlighet att marknadsföra produkter som uttryckte nöjet av att "inte vara vuxen" (skivor, kläder, motorcyklar). På samma sätt uppmanar "pensionärsmarknaden/den grå marknaden" nu konsumenter att använda medel till produkter (fritid, resor, hälsa) som symboliserar att inte vara gammal. Identiteter produceras genom skillnader. Det är genom relationen till Den Andre, relationen till det man inte är (t.ex. gammal), som identiteten konstrueras.

Det är även viktigt att betona den stora heterogenitet som ryms inom kategorierna "äldre" eller till och med tredje åldern. Det finns idag flera olika generationer inom äldrebefolkningen. Man har också börjat uppmärksamma specifika livsstilar som representeras av olika minoriteter inom äldrebefolkningen (olika etnisk bakgrund, sexuella minoriteter, "snowbirds", olika civilstånd och partnerskaphistoria).

När de stora årskullarna börjar gå i pension, kommer troligen den tredje åldern också att födas i sociologisk bemärkelse. Enligt *kohortprincipen* åldras medlemmar i olika kohorter på olika sätt när samhället förändras. Det "åldrande" eller det "grånande" samhället är ett historiskt nytt fenomen, och de som nådde tredje åldern i slutet

av 1980-talet har inte haft några förebilder för sin socialisation under ålderdomen. Att studera kohorter i ett livsloppsperspektiv kan, förutom att ge kunskap om historisk förändring, även peka på framtida mönster bland äldre och därmed skapa en ram där vi kan ställa frågor om vilka förändringar vi kan förvänta oss bland framtidens äldre.

Nya bilder av äldre

Bilden av det positiva åldrandet, och pensioneringen som en ny aktiv fritid, växte fram efter andra världskriget i en tid som i västvärlden präglades av ekonomisk tillväxt, framtidsoptimism och framväxten av konsumtionssamhället. Detta konsumtionssamhälle ställer oss inför nya spännande utmaningar och frågeställningar även beträffande åldrandet. Utvecklingen mot en ökad individualisering i samhället medför också att åldrandet övergår från en kollektiv till en mera individualiserad och reflexivt konstruerad erfarenhet.

Människor uppmanas idag att göra individuella planer för sin pensionering. Ålderdomen ses som föränderlig och påverkbar. En marginalisering under pensionärlivet löper då risken att ses som ett moraliskt och personligt misslyckande. Ålderdomen blir förknippad med en större frihet — men också en större risk.

Pensionärlivet som ny livsstil handlar om att förhandla fram en ny identitet efter arbetslivet — ibland till och med i kontrast till yrkesidentiteten (som t.ex. bland *snowbirds*, pensionärer som bor vinterhalvåret på solkusten i Sydeuropa). Som Bauman konstaterar är det inte längre

fotoalbumet som är metaforen för identiteten, utan videokassettbandet, som kontinuerligt kan raderas och spelas in på nytt. I stället för att se åldrandet som en anpassning till omständigheter lyfter tredje åldern fram individen som handlande subjekt.

De populärkulturella bilderna av ålderdomen har förändrats radikalt, från Ivar-Lo Johanssons *Ålderdom* (1949) med gamla, fattiga och orörliga i rad på fattighus och ålderdomshem, till dagens äldre som uppmanas klä sig ungdomligt, ha sex, gå på diet, vara aktiva resenärer etc. Äldre manas också att ta större personligt ansvar för sin hälsa och därmed förlänga den tredje åldern. Medelåldern blir därmed en utvidgad livsfas som sträcker sig allt högre upp i åldern. Vi får en allt större klyfta mellan den friska tredje ålderns aktiva fritid och den fjärde ålderns fysiska nedgång och beroende, mellan "go-go" och "no-go" pensionärer.

Det kan ges flera exempel på stora förändringar som inträffar i "ålderdomens landskap" när nya generationer blir gamla. Förändrade familjemönster skapar nya sociala verkligheter att åldras in i. Andelen skilda har ökat dramatiskt bland de "unga äldre" (65-69 år) i Sverige. Frånskilda äldre är en grupp som växer snabbt, inte bara i Sverige utan i hela västvärlden. Äldre träder in på "nya" sociala arenor. En sådan arena är ingående av nya relationer/parbildningar bland äldre, vilket ännu är relativt ouppmärksammat i familjesociologisk forskning.

Den ökade livslängden får även andra konsekvenser för familjesociologin. Det blir vanligare att allt fler av ett barns fyra far/morföräldrar är i livet samtidigt, samt att föräldrar och barn

endast tillbringar en kortare tid av sina liv i de traditionella rollerna mor/far-omsorgsberoende barn, och en allt längre tid som åldersstatusmässigt jämlika vuxna. Det blir också vanligare med "gråhåriga barn", dvs. att vara barn och ha sina föräldrar kvar i livet allt högre upp i åldrarna. Fler generationer kan samtidigt (kanske i samma familj) ingå i äldrebefolkningen.

I de nya bilderna av äldre på 2000-talet fokuseras även sexualiteten. Sexualiteten har idag enligt Giddens upptäckts, öppnats upp och blivit tillgänglig som en del i utvecklingen av olika livsstilar. Men är den sexuella identiteten en livsstilsfråga även för äldre?

Sexualiteten har länge varit ett relativt ouppmärksammat tema inom samhällsvetenskaplig åldrandeforskning men håller på 2000-talet på att få en ny betydelse som en integrerad del av en god ålderdom. De äldres upplevelser på detta område börjar tillmätas större intresse och betydelse. I den första nationella sociologiska undersökningen om sexuallivet i Sverige var den äldsta studerade åldersgruppen 60 år, i den nationella uppföljande studien på 1990-talet 74 år. (Liknande fenomen förekommer i riktäckande studier på andra områden, där man utan att ange egentliga argument bara väljer att utesluta äldre från undersökningen, som i *Kvinnomaktutredningen, Slagen dam* etc.)

Samhälleliga bilder där sexualitet exponeras handlar ofta om yngre kroppar, medan äldre kroppar har osynliggjorts och avsexualiserats. Men sexualiteten representerar ett område där bilden av åldrande och äldre kroppar är stadd i förändring. Förväntningarna på sexualiteten under den senare delen av livet har historiskt

sett ändrats drastiskt. För ett århundrade sedan skrevs en handbok om vad varje man över 45 behöver veta, där man beskrev hur sexualiteten av olika skäl naturligen klingar av. I dagens handböcker är beskrivningen den motsatta. Avtagande sexualitet anses patologisk och kräver särskilda egenvårdsåtgärder, medicinering och professionell terapi. Beträffande den manliga sexualiteten har perioden från Viagras införande betecknats av att man nu inte längre talar om impotens utan om "erektionsstörningar". Erektionsstörningar är nu en fråga åldrandet separerad åkomma som kan medicineras bort.

Det är alltså i relation till samhälleliga förändringar, vilka även förändrat pensionärlivet och ålderdomen, som nya bilder av äldre bör förstås. Utvecklingen av pensionerna har också skapat ökade möjligheter för olika livsstilsval. Konsumtionskulturens ungdomsorienterade budskap har även fått genomslag bland äldre och det har till och med hävdats att tron på ett evigt liv i dagens senmoderna samhälle ersatts av tron på en evig ungdomlighet.

En svensk studie vi genomfört visar att åldersidentiteten för en stor majoritet vuxna svenskar är yngre än deras kronologiska ålder: man känner sig yngre, man skulle helst vilja vara yngre och man tror också att andra ser en som yngre än man är. Hälften av 65–85-åriga svenskar ser sig fortfarande som "ungdomliga personer". Vår studie visar hur ungdomsorientering, fitnesskultur och hälsoism blivit ett *uni-age* fenomen som gäller såväl ung som gammal (Öberg & Tornstam 2001).

Nya frågor för en åldersmedveten sociologi

En genomgång jag gjorde av artiklar publicerade i nordiska, brittiska och amerikanska tidskrifter i allmänsociologi (*Sociologisk Forskning*, *Sociologi i dag*, *Sosiologia*, *Dansk Sociologi*, *Acta Sociologica*, *The British Journal of Sociology*, *Sociological Review*, *American Sociological Review*, *American Journal of Sociology*) visade att det under åren 1980–2002 var ytterst få artiklar som hade ett tydligt åldersperspektiv och som även inkluderade äldre (60+) i sina analyser.

Jag gick igenom tidskrifternas innehållsförteckning. Om artiklarnas rubrik innehöll nyckelord som: "ålder", "ålderdom", "åldrande", "livslopp/livscykel", "longitudinell", "tid", "generation", "kohort", "demografi", "karriär", "omsorg", "transition/passage-rit", "pension/pensionering", "mortalitet/död", "biografi/livshistoria" och "utveckling", gick artiklarnas abstracts igenom och i en del empiriska artiklar även metod, urvalsbeskrivningar och slutdiskussion, samt i vissa fall hela artiklarna. Genomgången visade att frågor om äldres vardagsliv och kultur är så gott som osynliggjorda.

Ålderism handlar om stereotyper och negativa handlingsmönster riktade mot människor på grund av deras ålder. En del av ålderismen handlar om osynliggörandet av äldre. Detta osynliggörande kan gälla såväl forskning och undersökningar om svenskars vardagsliv som representationen av äldre i olika mer kommersialiserade vardagliga sammanhang. Ofta utelämnas äldre som målgrupp från undersökningarna utan till synes rationella motiveringar, och — trots

detta — uttalar man sig generaliserande om ”svenskars liv”, ”svenska kvinnor” etc.

Tredje åldern riskerar att förbigås eftersom den ”faller mellan två stolar”. I mainstream sociologi har ålderdomen och livet efter pensioneringen varit ett relativt ointressant forskningsfält, ett fält som man överlämnat till ”bindestreckssociologin”: gerontologin. Inom gerontologin igen finns det en stark dominans av omsorgsforskning som fokuserar på den fjärde åldern.

Forskning om den tredje åldern är viktig för att förstå vardagsverkligheten för en växande grupp pensionärer, med andra ord för att förstå vår samtid. Blaikie (1999) menar att kulturforskning om åldrandet saknas, i jämförelse med hur kulturstudier om ungdom (samt även genus och etnicitet) växt fram sedan 1970-talet. Han kritiserar också sociologin och kulturteorin för att inte inkludera ålder — på samma sätt som klass, ras, etnicitet och kön — i samhällets organiserande principer. När man i mainstream sociologi problematiserar de grundläggande principerna för hur samhället är organiserat är ålder ofta frånvarande.

Enligt Blaikie (1999) ger kulturstudier:

... a skewed sense of culture as merely modern, yoofie, fashionable, MTV-wise!... It is life, the self, the culture as one long *Saturday Night Fever*. Lad life, girl power.

Det är uppenbart att ungdomskulturen (”ungdomsimperialismen”) idag konstrueras som överordnad i förhållande till åldrandets kultur som är osynliggjord och marginaliserad. Arber och Ginn (1991) beskriver detta osynliggörande:

Parallels can be seen between mainstream sociology's gender-blindness until the 1970s and the current invisibility of later life in sociology. Both stem from classical sociology's preoccupation with waged work, class formation and class conflict, at the expense of life outside the confines of the formal economy. (s. 4).

Att inkludera och *även problematisera* ålder som en organiserande princip i samhället (på samma sätt som kön, klass och etnicitet) skulle sannolikt kunna vara både belönande och utmanande för sociologin. Genom att inkludera ålder kan man t.ex. ifrågasätta — och förhoppningsvis vidareutveckla — sociologiska teorier och nyansera empiriska generaliseringar.

Åldrandets sociologi hämtar sina teorier och idéer från allmänsociologin, men kan också bidra till att utveckla allmänsociologin. Genom ett åldrandeperspektiv kan man ställa nya samhällsvetenskapligt viktiga frågor som exempelvis: Kommer genusrelationer att omstruktureras i ett feminiserat åldrande samhälle? Vilka möjligheter finns det till utveckling och förändring av maskuliniteter och femininiteter i ett helt livsloppsperspektiv? Vilka nya frågor blir nödvändiga inom familjesociologin i ett åldrande samhälle? För att förstå vår samtid och vårt åldrande samhälle är det nödvändigt att utvidga den sociologiska visionen till att i högre grad även omfatta äldre och åldrandets kulturer. I vårt senmoderna samhälle kan också åldersperspektivet utgöra en viktig utgångspunkt varifrån man kan kritisera de generella anspråken i samhällsvetenskaplig forskning och teoribildning.

”Ageing Societies, New Sociology” var temat för Europeiska Sociologförbundets

kongress år 2003. Det var första gången man inom allmänsociologi i namnet på en kongress uppmärksammar att vi lever i ett åldrande samhälle och att detta kräver en nyorientering av sociologisk forskning mot en sociologi som även analyserar de samhällsförändringar och de utmaningar detta innebär.

I samhället och inom sociologin har ungdomen länge varit den mest "potenta" metaforen för social förändring. Det är kanske dags att tänka om och inom sociologisk forskning ställa frågan om den revolutionerande sociala förändringen idag i stället emanerar från en åldrande befolkning.

★ Referenser

Arber, S. & Ginn, J. (1991) "The invisibility of age: gender and class in later life", *Sociological Review* 39: 260–291.

Batljan, I. (2005) "Kommer det att finnas en hjälpande hand?", I *Åldres livsvillkor och behov*. FAS rapport från Socialtjänstforums konferens i Göteborg 5–6 april 2005.

Blaikie, A. (1999) "Can there be a cultural sociology of ageing?", *Education and Ageing* 14(2): 127–139.

Laslett, P. (1989) *A fresh map of life: The emergence of the Third Age*. London: Weidenfeld & Nicholson.

Romøren, T.I. (2002) "Den fjerde alderen", *Aldring og livsløp* 1: 6–11.

Öberg, P. & Tornstam, L. (2001) "Youthfulness and fitness — identity ideals for all ages?", *Journal of Aging and Identity* 6(1): 15–29.

INKOMMEN LITTERATUR

★

SEDAN 1/2005

Høilund, Peter & Juul, Søren (2005) *Anerendelse og dømmekraft i socialt arbejde*. Köpenhamn: Hans Reitzel.

Holmberg, Tora (2005) *Vetenskap på gränsen*. Lund: Arkiv.

Nieminen, Mika (2005) *Academic Research in Change*. The Finnish Society of Sciences and Letters.

Scutz, Alfred (2005) *Hverdagslivets Sociologi*. Köpenhamn: Hans Reitzel.

Sörbom, Adrienne (2005) *När vardagen blir politik*. Stockholm: Atlas.

Wennerholm, Stefan (2005) *Framtidskaparna. Vetenskapens ungdomskultur vid svenska läroverk 1930–1970*. Lund: Arkiv.

Åmark, Klas (2005) *Hundra år av välfärds politik*. Umeå: Boréa.

SEDAN 2/2005

Andersen, Anders S. & Dusien, Bettina & Larsen, Kirsten (red) (2005) *Livshistorisk fortæling og fortolkende socialvidenskab*. Fredriksberg: Samfundslitteratur.

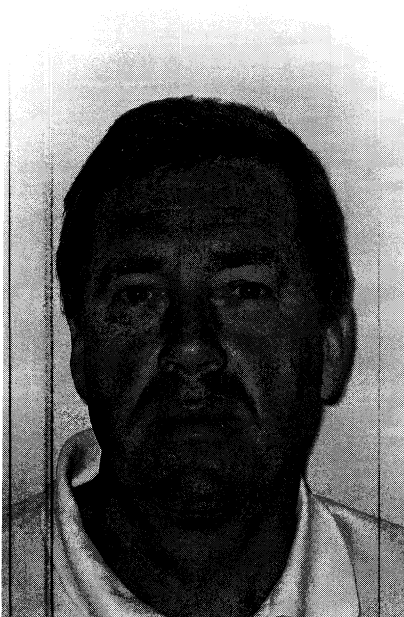
Bjurström, Erling (2005) *Ungdomskultur. Stil och smak*. Umeå: Boréa.

Bjereld, Ulf m.fl. (red) (2005) *Det hyperindividualiserade samhället*. Umeå: Boréa.

Olsen, Henning (2005) *Fra sporgsmål til svar. Konstruktion og kvalitetssikring af spogeskemadata*. Köpenhamn: Akademisk forlag.

Petersson, Dag & Steinskog, Erik (2005) *Actualities of aura. Twelve studies of Walter Benjamin*. Svanesund: NSU.

Riis, Ole (2005) *Samfundsvidenskab i praksis. Introduktion til anvendt metode*. Köpenhamn: Hans Reitzel.

Mats Thorslund är professor i socialgerontologi vid Aging Research Center (ARC), Karolinska Institutet Stockholms universitet, samt forskningsledare vid Äldrecentrum i Stockholm.

Äldreomsorgen och gapet mellan verkligheten och de politiska målen

av Mats Thorslund

UNDER DEN SVENSKA välfärdsstatens glanstid på 1960- och 1970-talen kunde kommunerna vara generösa och ge många äldre någon form av omsorg. 1978 stod äldreomsorgen på topp när det gäller chansen att få hjälp. Då fick 260.000 personer i Sverige hemhjälp åtminstone någon gång under året. Dessutom bodde 111.000 äldre på institution. Sedan dess har antalet personer i befolkningen 80 år och äldre nästan fördubblats samtidigt som antalet platser i "särskilt boende" (dagens benämning på servicehus, ålderdomshem, sjukhem, mm) är detsamma medan antalet personer med hemhjälp minskat med över 40 procent.

Redan under 1980-talet påbörjades dock flera omställningar inom svensk äldreomsorg. Många äldre, långtidssjuka och funktionshindrade, liksom deras anhöriga, har fått erfara att vården och omsorgen bytt ansikte. Förändrade vårdideologier och diskussioner om ansvar och huvudmannaskap hör numera till vardagen, liksom fortlöpande försök till rationaliseringar och effektivisering (Thorslund, 2002).

Ingen behovsdriven utveckling

Inom äldreomsorgen är det inte den äldre befolkningens förändrade behov som i första hand påverkat utvecklingen. Det är svårt att hävda att den kraftiga utbyggnaden under 1960- och 1970-talen kan förklaras av att de äldres behov av hjälp ökade under denna tid. I stället skall den ses som en del av efterkrigstidens standardökning och generella välfärdspolitik (Batljan & Lagergren 2000, Szebehely, 2000).

Inte heller kan de relativa minskningarna inom äldreomsorg och sjukvård som skedde under 1980- och 1990-talen hänföras till att den äldre befolkningens behov av vård och omsorg skulle ha minskat. Minskningen under 1980-talet var snarare en reaktion på den tidigare kraftiga expansionen. Man började på både lokal och central nivå att på allvar diskutera utbyggnadens konsekvenser. En fortsatt expansion i takt med befolkningsförändringarna framstod som orealistisk av flera skäl (Thorslund, 1991). 1990-talets ekonomiska kris kom sedan att innebära en omställning som många kommuner fortfarande inte hämtat sig från (Svenska Kommunförbundet, 2003).

Verkligheten och de politiska målen

De offentligt formulerade målen har inte ändrats. De lagar som förbereddes under slutet av 1970-talet och beslutades 1982 gäller fortfarande. Den nationella handlingsplanen för äldrepolitiken, som riksdagen antog 1998, utgör heller inget trendbrott utan bygger vidare på de mål som funnits i decennier. Honnørsord är — liksom

tidigare — ”trygghet”, ”oberoende” och ”inflytande” (Szebehely, 2000).

Både Hälso- och sjukvårdslagen (HSL) och Socialtjänstlagen (SoL) utgår från att det är den enskildes behov som ska styra rätten till sjukvård och bistånd. En skillnad mellan lagarna är dock att i propositionen för HSL anges att det är behoven som skall styra ”... inom ramen för de ekonomiska resurser som huvudmannen förfogar över...” (Proposition 1981/82:97).

Skillnaden mellan lagarna när det gäller möjligheten att ta hänsyn till det ekonomiska läget är sannolikt det främsta skälet till att det framförallt är inom sjukvården som det förts öppna prioriteringsdiskussioner. Prioriteringsutredningens betänkande (Socialdepartementet, 1995) är det tydligaste exemplet på ett försök att forma en officiell policy för hur vården ska hushålla med knappa resurser även om det är tveksamt om riktlinjerna fått något större genomslag i vårdens vardag.

Inom den kommunala äldreomsorgen saknas i stort sett helt centrala eller lokala riktlinjer för vilka äldre och vilka behov som skall prioriteras när tillgängliga resurser inte räcker till. Trots det ökande gapet mellan befolkningens behov av vård och omsorg och tillgängliga resurser saknas fortfarande — både centralt och lokalt — en öppen debatt om äldreomsorgens framtida omfattning och inriktning.

Vem skall göra prioriteringarna?

En fråga som kan diskuteras i detta sammanhang är hur ansvarsfördelningen mellan politiker och tjänstemän skall se ut. Vem skall fatta de nöd-

vändiga prioriteringsbesluten? Avvägningen av resurser mellan olika samhällssektorer görs på politikernivå. Men hur resurserna inom äldreomsorgen sedan skall fördelas och vilka behov som skall prioriteras är inte självklart och verkar variera från en kommun till en annan, från en typ av beslut till en annan.

1. *Beslut på nationell nivå i form av lagstiftning och statsbidrag.* Även om äldreomsorgen och sjukvården är ett ansvar för de lokala huvudmännen har staten möjlighet att styra genom lagstiftning och statsbidrag. Denna möjlighet utnyttjas dock i dag endast sparsamt av regering och riksdag.

Fram till 1992 användes riktade statsbidrag för att försöka styra kommunerna till att exempelvis bygga fler institutionsplatser (1960-talet), bygga ut hemtjänsten (1970/80-talen) och genom nybyggnation och ombyggnader få fler platser för dementa äldre (1980/90-talen). Även om storleken på statsbidragen endast rörde sig om en mindre del av de faktiska kostnaderna hade de en reell inverkan på kommunernas prioriteringar. Dagens statsbidrag ges i form av klumpsummor baserade bland annat på andelen äldre i kommunerna men kan i praktiken användas fritt av kommunerna för de mest skilda verksamheter.

2. *Beslut på kommunal nivå om hur äldreomsorgen skall prioriteras i relation till andra verksamheter.* Inom ramen för det kommunala självstyret och i avsaknad av riktade statsbidrag är kommunerna fria att själva bestämma både hur äldreomsorgen skall prioriteras i relation till andra kommunala angelägenheter men också

inriktningen på kommunens omsorg och vård. De politiska diskussioner som förs på central kommunal nivå är framförallt ekonomiska — hur mycket av de tillgängliga medlen som kan gå till äldreomsorgen.

Diskussionerna på denna nivå verkar sällan grunda sig på bedömningar om vilka behoven är bland de äldre i befolkningen. Utan mer på hur mycket pengar man kan undvara för äldreomsorgen. Mycket sällan förs några diskussioner rörande inriktningen på äldreomsorgen i form av hur äldreomsorgens medel skall fördelas på t.ex. särskilda boenden eller hemtjänst. Inte heller brukar man diskutera vilka typer av behov bland de äldre som framförallt måste kunna tillgodoses — i den mån det finns lokala riktlinjer är de ofta på samma övergripande och välmenande nivå som lagstiftningen. Dvs i praktiken finns oftast inte användbara riktlinjer för hur nödvändiga prioriteringar skall göras.

3. *Beslut rörande inriktningen inom äldreomsorgen.* Utvecklingen när det gäller äldreomsorgens inriktning har över åren varit mycket likartad. Även om det kommunala självstyret medger ett betydande utrymme för oliktankande och därmed olika utvecklingstendenser så har i stort sett alla kommuner följt samma mönster när det gäller t.ex. utvecklingen av antalet platser på institution/särskilda boenden. Även inom hemtjänsten har kommunerna följt ett och samma spår — en ordentlig höjning av kraven för att få hemtjänst med följande minskning av antalet hemtjänstmottagare.

I ytterst få kommuner har dessa radikala relativa förändringar över tid föregåtts av några

principiella diskussioner om vilka behov som nu inte längre skall tillgodoses. Sällan har man från politiskt håll gett någon vägledning till personalen om hur prioriteringarna nu skall göras. Utan det mer eller mindre uttalade budskapet är ”gör det som behövs men håll budgeten!”.

4. Beslut på tjänstemannanivå inom äldreomsorgen.

I avsaknad av tydliga riktlinjer i form av lagar eller lokala direktiv är det inte förvånande att bedömningarna av både de äldres behov men framförallt vilka behov som skall tillgodoses varierar (Thorslund & Larsson, 2002, Lagergren & Johansson 1996). Framförallt verkar det dock som om biståndsbedömare kommit att bli mer lojala med att uppfylla de ekonomiska målen, än att försöka följa Socialtjänstlagen (Lindelöf & Rönnbäck, 2004).

Resultatet har blivit dels att ribban för att få omsorg och vård har höjts väsentligt. Men det har inte bara blivit svårare att överhuvudtaget få omsorg och vård. Väl inne i systemet får många äldre uppleva konsekvenserna av att äldreomsorgen har trimmats och effektiviserats. Personalen i form av vårdbiträden och undersköterskor har att ta hand om allt fler äldre med stora och sammansatta behov av vård och omsorg. Bemanningen har dock inte alls följt med den ökade vårdtyngden. I klartext betyder det att de kvalitetskrav som formulerats i olika kommuner i stil med att man skall kunna ge de äldre en omväxlande och meningsfull vardagstillvaro, ofta inte kan karaktäriseras annat än som nonsens.

Om inte personalen genom att jobba ännu hårdare och ännu smartare kan få ekvationen att

gå ihop ställs det enskilda vårdbiträdet/undersköterskan dagligen inför ett antal valsituationer. Dagsformen hos de äldre som beviljats äldreomsorg varierar mycket vilket innebär att den genomsnittligt tilldelade tiden för en person vissa dagar inte alls räcker till. Man har då att prioritera mellan olika vård- och omsorgstagare — stannar jag kvar längre än den beräknade och beviljade tiden hos en person får de andra på listan vänta eller bli utan den dagen. Likaså är det de enskilda vårdbiträdena som i praktiken har att avgöra vilka av de olika kvalitetsintentionerna som man måste låta bli att tillgodose.

Hur skall vi prioritera?

Var tid har sina lösningar som anpassats till vad som varit ekonomiskt, praktiskt och politiskt möjligt. I det tidiga industrisamhället fanns ett behov av att garantera de äldre en anständig ålderdom efter 65 år, när de i många fall var helt utslitna (Hellman & Uvell, 2000). Få kommer att med ”gårdagens mått” vara utslitna när de får pension. Det är sannolikt först när dagens fyrtioåringar kommer upp i 80-årsåldern som deras behov mera kommer att likna de behov som förelåg när de välfärdspolitiska systemen planerades i form av ålderspension och äldreomsorg (Thorslund & Larsson, 2002). Vilka behov är det då rimligt att välfärdsstaten ansvarar för?

När det gäller äldreomsorgen skulle en diskussion kunna föras om målet ska vara att fastställa att dagens nivå, uttryckt i behovstäckning och kvalitet, är en norm som inte får underskridas. Skall äldreomsorgen år 2005 få bli ”standarden”, där dagens prioriteringar av vissa ”behov”

respektive vissa grupper av äldre, bli normen? Eller bör målet vara att försöka återställa samma täckningsgrad inom äldreomsorgen som på det generösa 1970-talet?

På sådana frågor finns självfallet inga enkla svar. En förutsättning för en seriös diskussion rörande inriktning och omfattning av den nutida vården och omsorgen förutsätter dock en allmän kännedom om vad dagens normer och nivåer innebär. Det är tveksamt i vilken utsträckning politiker och beslutsfattare, vare sig lokalt eller på riksnivå, är bekanta med de prioriteringar som idag faktiskt görs. Även när det gäller morgondagens äldre och deras anhöriga är det nog ytterst få som har en realistisk uppfattning av vad de, utifrån dagens normer, kan förvänta sig av vård och omsorg där de bor.

Kanske kommer valen inte att stå mellan olika äldregrupper utan bli en fråga om solidaritet mellan generationerna. Kan det bli så att kommande generationer av äldre väljer eller tvingas att stå tillbaka för de efterkommande och inte får tillgång till så mycket pension, tandvård, vård/omsorg som tidigare, oavsett om det nu är kollektivt eller individuellt finansierat? Frågor som dessa har formulerats, och häftigt diskuterats och kritiserats, i framförallt USA. I vilken utsträckning är det moraliskt rätt att äldre som fått chansen att leva ett "fullt liv" kan kräva att deras ytterligare behov skall prioriteras inom ett samhälles begränsade resurser? I stället för att ta ytterligare samhällsresurser i anspråk borde de äldres uppgift vara att verka för de kommande generationernas väl och ve, att avstå till förmån för dem som skall ta vid och föra utvecklingen och samhället framåt (Callahan, 1987). Mycket

av den diskussion som förts i USA har rört hur resurserna inom sjukvården skall fördelas när en utvecklad medicinsk teknologi gett möjligheten till heroiska (och dyra) transplantationsinsatser, som idag kan genomföras med lyckade resultat även för mycket gamla patienter. Detta samtidigt som stora grupper av såväl yngre som äldre personer med bristfälligt försäkringsskydd får en sämre vård.

Diskussionen är dock inte begränsad till USA och är heller inte ny (Thorslund, Bergmark & Parker, 1997). I "Kris i befolkningsfrågan" diskuterade Alva och Gunnar Myrdal den förändrade befolkningsstrukturen. Med hjälp av omfördelning av ekonomiska medel skulle barnafödandet stimuleras för att förhindra att i framtiden...

... en relativt större del av våra inkomster kommer att gå åt för att draga försorg åt alla dessa gamla. Kostnaden för den sociala och den individuella försörjningsplikten kommer att trycka allt tyngre...

De varnade för att ökningen av andelen äldre skulle kunna leda till att viljan att garantera de äldre en dräglig tillvaro skulle urholkas.

Folk försakar sig med glädje för sina barn — de ser till och med däri gärna ett värdigt livsmål — men icke för sina gamla. Naturligtvis är de humana impulserna tillräckligt starka för att de gamla ska bli försörjda. Men det kommer att ske med en stigande känsla av olust över landet" (Myrdal & Myrdal, 1934/1997, sid 103).

Att framtida äldre generationer av omsorg om de kommande yngre generationerna skulle välja att stå tillbaka när det gäller att kräva minst sin del av de gemensamma resurserna är knappast ett sannolikt scenario utifrån den diskussion som förs

om dagens fyrtiotalistgeneration och dess krav och förväntningar på ett (fortsatt) bra liv. Utifrån min kännedom saknas svenska studier som kan belysa i vilken utsträckning olika generationer är beredda att stå tillbaka för andra. Däremot är det uppenbart att många äldre praktiskt bistår sina barn och barnbarn med ekonomisk hjälp av olika slag (Fritzell & Lennartsson, 2005). Man kan därför säga att det redan idag sker en omfördelning av resurser mellan generationerna, en omfördelning som kan förväntas fortsätta när dagens i genomsnitt välbärgade fyrtiotalistgeneration går i pension.

Konsekvenser och prognoser

År 2000 blev Sverige det första landet i världen med över fem procent av befolkningen i åldrarna 80 år och över. En större andel av samhällets resurser används idag till att finansiera äldres vård, omsorg och uppehälle. Förändringarna kan dock hittills knappast sägas ha blivit så påfrestande som makarna Myrdal varnade för (Hellman & Uvell, 2000).

Den stora 40-talistgenerationen präglar idag i hög grad de kortsiktiga befolkningsprognoserna. Med början år 2005, då de som är födda 1940 uppnår den formella pensionsåldern, kommer pensionssystemet att prövas. Införandet av det nya pensionssystemet är en åtgärd för att förebygga denna påfrestning. Det nya systemet är mer robust sett utifrån ett statsfinansiellt perspektiv och kommer när det är fullt genomfört att inte betala ut mer till framtida ålderspensionärer än vad framtida skatteintäkter ger utrymme för. Istället blir det de nya ålderspensionärerna

som får ta den ekonomiska risken att tillväxten blir lägre än beräknat, om medellivslängden fortsätter att öka mer än vad man utgått ifrån vid beräkningarna av de framtida pensionsbeloppen, om skatteunderlaget av olika skäl kommer att svikta osv.

Än så länge har inga motsvarande åtgärder vidtagits för att möta det växande behovet av resurser till äldreomsorg. Enligt de prognoser som fortlöpande gjorts kommer behoven av vård och omsorg att öka relativt måttligt fram till cirka år 2015, för att därefter i takt med att de stora 40-talistgenerationerna kommer upp i de högsta åldrarna öka mer kraftigt. Den enkla framskrivningen som utgår ifrån att vårdinsatsen per person, givet åldersgrupp och kön, kommer att vara oförändrad anger att äldreomsorgen måste öka med cirka 60–70 procent för att år 2030 vara på samma nivå som år 2000 (Batljan & Lagergren, 2000).

Denna typ av prognos kan kritiseras från olika håll, exempelvis i valet av utgångspunkt. Varför utgå från kostnaderna år 2000 om man tycker att de var för *låga* (äldreomsorgen av idag måste få mer resurser för att fungera, kunna erbjuda vård och omsorg med acceptabel kvalitet, kunna erbjuda en acceptabel arbetsmiljö för personalen, en acceptabel avlastning av anhöriga, osv.) eller för *höga* (de äldre får för mycket, betalar för lite, anhöriga gör för lite, organisationen är inte optimal, för lite/för mycket privata entreprenörer, osv.?)

En annan utgångspunkt är att man måste ta hänsyn till inverkan av förväntade hälsoförbättringar på det fortsatta behovet av äldreomsorg. Om man utgår ifrån att hälsan inom olika äld-

reggrupper skulle fortsätta att förbättras som den gjort under 1900-talet kan behovsprognoserna justeras ner. Nyligen har dock redovisats resultat som visar att förhoppningarna om fortsatta förbättringar av hälsan och funktionsförmågan hos de äldsta inte kan tas för givna (Thorslund & Parker 2005). Även om vi utgår ifrån det mest positiva scenariot vad gäller hälsoutvecklingen bland de äldre har vi på grund av de förväntade ökningarna av de allra äldsta att se fram emot ett behov av ett ökat resurstillskott. Detta förutsatt att vi inte vill välja att sänka ambitionsnivån mätt i resurser och kostnader i relation till de äldres behov under dagens nivåer.

Det är förväntningarna hos dagens medelåldringar som avgör morgondagens anspråk på äldreomsorgen. (Wetterberg 2000, s. 15)

Vilka är då dagens värderingar av vad som är rätt och rimligt att de äldre skall ha och hur skall t.ex. ansvaret mellan den offentliga sektorn och den informella omsorgen se ut?

Enbart den förväntade ekonomiska tillväxten verkar inte komma att räcka till för att kunna behålla dagens nivåer på pensioner, äldreomsorg och sjukvård. Den nuvarande utvecklingen, att vi arbetar allt färre år samtidigt som vi förväntar oss att kunna leva gott som ålderspensionär under allt fler år, är knappast hållbar.

Även om hittills varje ny pensionärskohort är mer välbärgad än den som dör undan kan detta förhållande inte vara i evigt.

★ Referenser

- Batljan, I. & Lagergren, M. (2000) "Kommer det att finnas en hjälpare hand? En analys av framtida behov och kostnader för vården och omsorgen om de äldre 2000–2030" i *Bilaga 8 till långtidsutredningen 1999/2000*. Stockholm: Finansdepartementet.
- Callahan, D. (1987) *Medical goals in an aging society*. New York: Simon and Schuster.
- Fritzell, J. & Lennartsson, C. (2005) "Financial transfers between generations in Sweden". *Ageing & Society*, 25:397–414.
- Hellman, J. & Uvell, M. (2000) *Ja må vi leva uti 120år!* Stockholm: Pensionsforum.
- Lagergren, M. & Johansson, P. (1996) *Finns det systematiska skillnader i biståndsbesluten mellan socialdistrikten i Stockholm?* Stockholm: Äldrecentrum.
- Lindelöf, M. & Rönnbäck, E. (2004) *Att fördela bistånd. Om handläggningsprocessen inom äldreomsorgen*. Umeå: Institutionen för socialt arbete.
- Myrdal, A. & Myrdal, G. (1934/1997) *Kris i befolkningsfrågan* (omtryck av andra upplagan 1997). Stockholm: Nya Doxa.
- Socialdepartementet (1995) *Vårdens svåra val. Slutbetänkande av Prioriteringsutredningen*. SOU 1995:5
- Svenska Kommunförbundet (2003) *Kommunernas ekonomiska läge*. Stockholm, Svenska Kommunförbundet.
- Szebehely, M. (2000) "Äldreomsorg i förändring — knappa resurser och nya organisationsformer", i Szebehely, M. (red.) *Välfärd, vård och omsorg* SOU 2000:38. Stockholm: Socialdepartementet.
- Thorslund, M. (1991) "The increasing number of very old people will change the Swedish model of the welfare state", *Social Science & Medicine* 32:455–464.
- Thorslund, M. (2002) "Dagens och morgondagens vård och omsorg", s 231–251 i Andersson, L. (red) *Socialgerontologi*. Lund: Studentlitteratur.

Thorslund, M., Bergmark, Å. & Parker, M. (1997) "Difficult decisions on care and services for elderly people: the dilemma of setting priorities in the welfare state.", *Scandinavian Journal of Social Welfare* 6: 197–206.

Thorslund, M. & Larsson, K. (2002) *Äldres behov. En kunskapsöversikt och diskussion om framtiden*. Stockholm: Stiftelsen Stockholms läns Äldrecentrum.

Thorslund, M. & Parker, M.G. (2005) "Förbättras eller försämras egentligen de äldres hälsa? En genomgång av aktuell svensk och internationell forskning". *Läkartidningen*, under publicering.

Wetterberg, G. (2000) *Vad varje femtioåring bör veta om framtiden*. Stockholm: Pensionsforum.

Kommer strax... Läs mer på www.borea.nu

sinnesslö

mindervärdig

defekt

idiot

obildbar

Kristina Boréus

Diskriminering med ord

abnorm

debil

imbecill

apatisk

**psykiskt
undermålig**

Genealogi og socialpolitik — Foucault kontra marxistisk historieskrivning om socialpolitikens opkomst¹

av Kaspar Villadsen

I DE SENERE ÅR HAR der kunnet spores en stigende interesse for Michel Foucaults arbejde og hans genealogiske måde at bedrive historisk sociologi på — ikke mindst blandt yngre forskere og studerende.² En sådan interesse har i længere tid gjort sig gældende i den angelsaksiske kontekst, især i England og Australien (se fx Dean, 1999; Barry m.fl., 1996). Imidlertid er diskussionen af, hvad denne analysestrategi mere præcist består i endnu forholdsvis uudviklet her i Skandinavien.

Artiklen søger at tage fat på dette spørgsmål — dels ved at diskutere genealogien som en generel metode, og dels ved at bringe genealogien i konfrontation med et konkret sociologisk genstandsfelt, nemlig opkomsten af den moderne socialpolitik og dens institutioner. Artiklen falder i tre dele. I den første del præsenteres den genealogiske analysestrategi, som den blev formuleret af Foucault og videreudviklet af hans efterfølgere, ikke mindst under indtryk af governmentality-begrebet. Her lægges der især vægt på at præcisere, hvordan genealogi adskiller sig fra mere traditionelle former for historieskrivning og historisk sociologi. I anden del af artiklen konfronteres det genealogiske perspektiv med en

Kaspar Villadsen, (f.1971)
Ph.d. fra Sociologisk Institut,
Københavns Universitet, Forsker
vid Socialforskningsinstituttet,
København.

marxistisk orienteret forskningstradition, som har været dominerende, når det gælder spørgsmålet om socialpolitikens dannelse. På baggrund af en række kritisk indvendinger argumenterer jeg for, hvorledes genealogien åbner for en anderledes type analyse. Endelig søger artiklens tredje del at anskueliggøre den genealogiske metode via et kort empirisk analyseeksempel: et genealogisk rids over den moderne socialpolitikens opkomst sidst i 1800-tallet.

Genealogi er nutidshistorie

For Foucault er det afgørende ikke, hvorvidt hans genealogier kan opnå status som sande, men snarere hvilke "sandhedseffekter" de har i deres samtid. I sin kommentar til Kants tekst *Hvad er oplysning?* beskriver Foucault (1987) moderniteten som en filosofisk fordring om at afsøge grænserne for det, der har gjort os til, hvad vi er, for hermed at muliggøre en overskridelse heraf. Genealogien søger derfor at gøre op med en historieskrivning, der bekræfter os selv i vores forståelse af vores nutid, og anskuer nutiden som et logisk slutprodukt af historien. Med afsæt hos Nietzsche modsætter Foucault (1983) sig to måder at bruge historien på.

Historikeren skal ikke optræde som "arkivar", der utrætteligt ophober dokumentation for at rekonstruere fortiden, "sådan som den virkelig var". Han skal heller ikke levere "monumentale" fortællinger, der dyrker de store kontinuiteter for at lovprise nutiden som mere humanistisk, oplyst, liberal eller demokratisk. Historikeren skal derimod bedrive en type historieskrivning, der gør en forskel i forhold til sin samtid. Genealogien

skal skrive historier, der ryster samtidens fastlåste vidensregimer ved at vise de dominerende sandheders "urene herkomst" i historiske kampe og magtstrategier. Foucault er afvisende overfor antagelsen om, at det er muligt af rekonstruere den historiske virkelighed ved hjælp af neutrale analyseredskaber. Der findes nemlig ingen original, sand historie, som kan afdækkes, men udelukkende konkurrerende fremstillinger af mennesket, samfundet og historien. Foucault er her på linie med de historikere, der argumenterer for, at historieskrivning altid vil ske fra et bestemt perspektiv, der influerer fremstillingen. Men Foucault lægger i særlig grad vægt på, at enhver historieskrivning er fanget ind i sin samtids herskende vidensregime og derfor altid er præget af — og tager særlige hensyn til — sin samtids forestillinger, begreber, politikker osv. Dette er så at sige et grundvilkår:

Historical descriptions are necessarily ordered by the present state of knowledge.
(Foucault, 1972:5)

På denne baggrund mener Foucault, at historikerens væsentligste udfordring er at reflektere over historiske studiers kritiske anvendelsesmuligheder i forhold til aktuelle spørgsmål og konflikter. Genealogisk arbejde kan derfor beskrives som en slags case-historier, hvor historiefagets principper om at lave udtømmende rekonstruktioner af fortiden sættes i baggrunden til fordel for en ambition om at levere kritiske effekter i samtiden (Dean, 1992:217). Denne "aktivistiske" ambition om at problematisere de selvfølgeligheder, universalistiske påstande og overleverede institutioner, som det moderne menneske omgiver sig med, er en grundmotivation

bag såvel Foucaults egne genealogier som hans efterfølgeres arbejde.

Genealogi er styringsstrategiernes historie

Foucaults genealogiske analysestrategi er blevet læst som en slags konkret historisk udfoldelse af Nietzsches genealogiske fremgangsmåde, som søgte at vise fænomeners "opkomst" fra andre, forudgående historiske fænomener (bl.a. Owen, 1994; Noujain, 1987; Villadsen, 2005). I denne læsning har man lagt vægt på Foucaults udtalelser om, at hans projekt har været at oprulle de måder, hvorpå det moderne menneske har gjort sig selv til subjekt (Foucault, 1982:208). Genealogi kan i dette perspektiv anskues som en kritisk filosofisk praksis, der...

...genindsætter alt det i tilblivelsen, som man havde troet udødeligt hos mennesket. (Foucault, 1983:94)

Senere Foucault-efterfølgere (bl.a. Rose og Dean) har imidlertid drejet den genealogiske metode i en mere politisk-sociologisk retning med deres stærke betoning af governmentality-begrebet. Her har inspirationen især været den sene Foucaults overvejelser om liberalisme og statsstyring og det gennemgående fokus har været at undersøge, hvordan forskellige typer liberal styring har skabt og skaber sine styringsobjekter. Man kan sige, at genealogi i denne læsning bliver *styringsstrategiernes historieskrivning*. Hvor det centrale angrebepunkt for Foucaults genealogier kan udpeges som oplysningsfortællingen og de gryende humanvidenskaber, har hans arvtagere forskudt fokus mod liberalismens styreformer og

teknikker. Samtidig har denne type genealogi dog bibeholdt mange af de centrale analytiske greb, som Foucault præsenterede allerede i *Vidensarkæologien* (Foucault, 1972). Jeg vil i denne artikel først og fremmest tage udgangspunkt i denne nyere, overvejende angelsaksiske genealogi-tradition.

Den governmentality-inspirerede genealogi er en analytik, der forsøger at anlægge et ikke-reduktionistisk blik på de styringsstrategier, som undersøges. I den traditionelle historieskrivning og i store dele af den historiske sociologi har man efterspurgt de skjulte motiver, de "egentlige" interesser, den klassebundne ideologi eller de specifikke magtkonstellationer og alliancer, som antages at ligge bag politiske strategier. Inden for socialhistorisk forskning har man i vidt omfang anlagt et klasseperspektiv på socialpolitikken og på de sociale institutioners udvikling. Disse er bl.a. blevet anskuet som led i en kontrolstrategi, som mere eller mindre eksplicit afspejler den dominerende klasses interesser og motiver.

Den genealogiske analyse anlægger et andet perspektiv. Her søger man at undersøge styringsstrategier som selvstændige fænomener, der besidder deres egen ureducérbare rationalitet eller logik. Spørgsmålet er, om der kan udlæses en systematik i de fremsatte argumenter, målsætninger, overvejelser og taktikker, som tilsammen udgør en anonym, men dog intentionel styringsstrategi? (Gordon, 1980:251; Rose, 1999:56 ff). Analysen skal altså ikke fortolke udsagnene for at afdække skjulte intentioner, den talendes livsverden eller et ideologisk indhold. Genealogien vil undgå at gøre udsagnet til "vikar" for noget andet, mere oprindeligt. I stedet undersøges, hvordan sty-

ringsproblemer opstår i det netværk af udsagn, som er formuleret af autoriteter på alle mulige niveauer:

We do not seek to penetrate the surfaces of what people said to discover what they meant, what their real motives or interests were. Rather, we attend to the ways in which authorities in the past have asked themselves these questions: what is our power; to what ends should it be exercised; what effects has it produced; how can we know what we need to know, and do what we need to do in order to govern? (Miller & Rose, 1992:177)

Genealogi består hverken af institutionsanalyser, etnografiske feltstudier eller undersøgelser af politiske aktørers kampe og alliancer. Den genealogiske analyse vil hverken reducere de praksisser, som undersøges, til institutioner — selvom institutionsanalyser dog optræder — eller anskue dem som udtryk for en bestemt ideologi eller klassebunden strategi. Udgangspunktet er, at styringen besidder en rationalitet, som må analyseres i sin egen ret — konkret, historisk og med udgangspunkt i specifikke praksisser. Foucault siger da også, at hans arbejde som oftest har taget udgangspunkt i praksisser og søgt at forstå, hvad der gjorde disse praksisser mulige og acceptable. Tilgangen har bestået i at undersøge sådanne praksissers særlige rationalitet eller logik uden at forklare denne som et produkt af fx bestemte ideologier eller institutioner:

(T)he hypothesis being that these types of practices are not just governed by institutions, prescribed by ideologies, guided by pragmatic circumstances — whatever role these elements may actually play — but poses up to a point their own specific regularities, logic, strategy, self-evidence and "reason". (Foucault, 1991:75)

Dette fokus adskiller genealogien fra såvel traditionel historieskrivning og historisk sociologi som fra moral-filosofien. Skematisk kan man sige, at det i det første tilfælde drejer sig om at beskrive og forklare individers *faktiske* adfærd, mens det i det sidste drejer sig om at opstille og retfærdiggøre moralske *normer* for, hvordan individer bør agere. I Foucaults genealogier er opgaven derimod at problematisere de *strategier*, der rettes mod individer. Styringsstrategier, som adskiller, grupperer og regulerer individer, gør individet til genstand for viden, og søger at få det til at konstituere sig selv som et bestemt subjekt. Den centrale ambition er hverken at afdække det faktisk levede liv eller at udvikle moralske koder, men via genealogien at "destabilisere" sådanne styringsstrategier. Det er overvejelserne over og problematiseringerne af, hvad der skal styres, hvem der skal styre, og hvad der styres mod, som er i fokus.

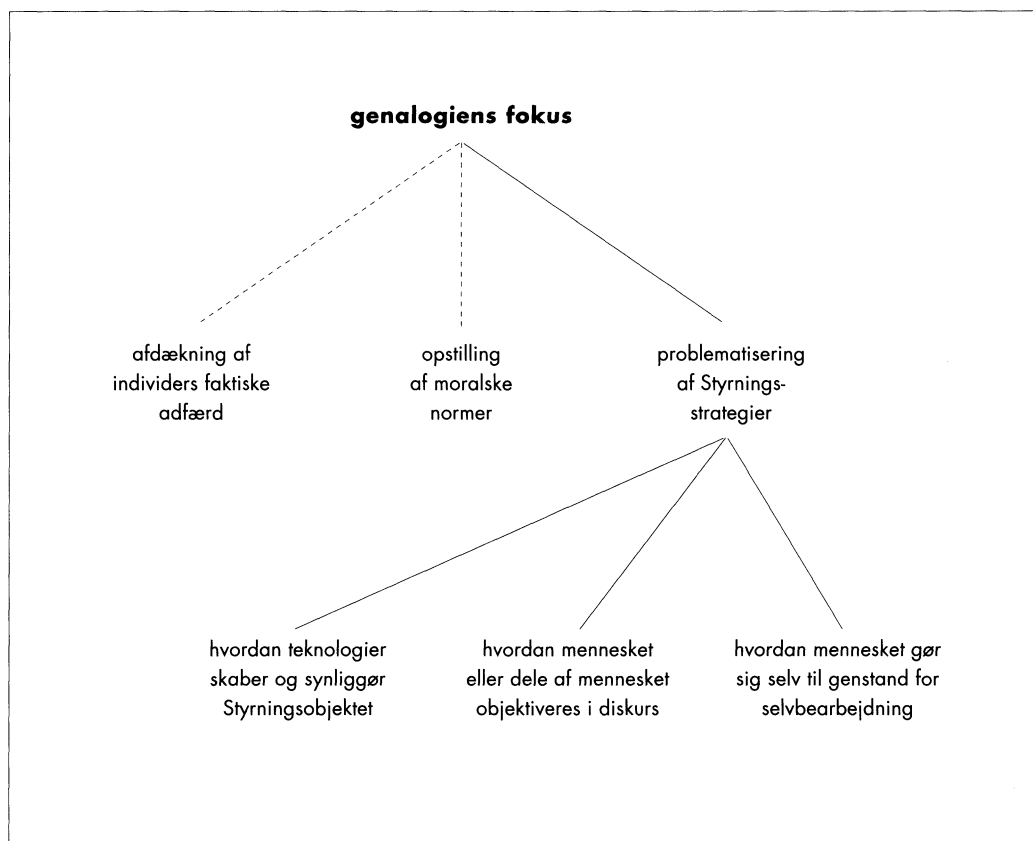
Ledespørgsmålet er, hvordan forsøgene på at styre og regulere menneskelivet afføder styringsobjekter og bestemte typer viden om disse objekter. Hos Foucault har et centralt analysegreb således været at fremvise, hvordan de moderne humanvidenskabers rødder skal findes i praktiske notationsteknikker, eksaminationsprocedurer og disciplinære metoder (Osborne & Rose, 1997; Foucault, 2002). Miller & Rose (1992:182) taler om at undersøge "det intellektuelle maskineri", som fremstiller verden som objekt for styringsambitioner. Andre har betegnet Foucault som "problematiseringernes historieskriver", for så vidt som han beskriver det felt, hvori nye problemer kan komme til syne og eksisterende praksisser kan problematiseres (Castel, 1994).

Med de senere governmentality-studier er genealogiens undersøgelsesområde blevet udvidet fra Foucaults fokus på de "klassiske" menneskevidenskaber og "psyk-discipliner" til at omfatte en bred vifte af reguleringsområder lige fra byplanlægning (Hunt, 1996) til social forsikring (Ewald, 1991) og nationaløkonomisk styring (Miller & Rose, 1990).

Desuden er det blevet tydeligt, at genealogien kan forskyde sit fokus mellem tre analytiske dimensioner, nemlig mellem analyser af magt-teknologier, diskurser og selvteknologier — eller sagt anderledes: analysen kan både undersøge 1)

hvordan regulering og magtteknologier skaber styringsobjekter og synliggør styringsfelter, 2) hvordan mennesket objektiviseres i videnskabelige og semi-videnskabelige diskurser, og 3) hvordan subjektet objektiviserer sig selv som genstand for selv-bearbejdning gennem selvteknologier (Foucault, 1987:103). Den genealogiske analyse rummer alle tre dimensioner og kan, alt afhængig af sit problemvalg, vælge i særlig grad at fokusere på en af disse dimensioner — dette er Foucaults egne bøger et eksempel på. Genealogiens fokus og analytiske dimensioner er søgt illustreret i nedenstående figur:

Figuren er løst inspireret af Davidson (1986: 229)

Genealogi beskriver mulighedsfelter

Genealogien har en *epistemologisk* orientering, som prioriteres over krav om historisk "realisme". Den traditionelle historieskrivning er præget af et påbud om *realisme, kausalitet og kontekst*, dvs. krav om at afdække den specifikke konstellation af personer, partier, organisationer mv. og deres indbyrdes relationer og styrkeforhold på et givent historisk tidspunkt for herved at give kausale forklaringer på historiske begivenheder og processer. I modsætning hertil stiller genealogen sig et spørgsmål, som på sin vis er mere grundlæggende: hvordan går det overhovedet til, at bestemte objekter kan opstå og gøres til genstand for styring og refleksion? Det drejer sig om at kortlægge et historisk *mulighedsfelt* for tænkning og handling.

I *Vidensarkæologien* præsenterer Foucault (1972) sin arkæologiske analyse eller diskursanalyse som en slags efterrationalisering på sine tre forudgående bøger. Her fremhæver han, at diskursen er en regelret praksis, hvis systematik eller regelsystem man som historiker retrospektivt må afdække. Man må undersøge, *hvad* der kan siges, *hvordan* det kan siges, *af hvem* det kan siges, og *hvorfra* det kan siges. Eller sagt anderledes: diskursanalysen må vise, hvilke objekter der kan skabes, hvilke begreber, der kan aktualiseres, og hvilke talepositioner der etableres. På den måde skal diskursanalysen afdække "det anonyme regelsystem", som de talende synes at have været underlagt.

Dette må dog ikke lede til den opfattelse, at der er tale om en rent lingvistisk analyse — hvis man herved forstår en analyse, som udelukkende

beskæftiger sig med sproglige ytringer.

Diskursanalysen må desuden søge at inddrage alt det, som udsagn knytter sig til for at opnå autoritet: statistikker, diagrammer, stetoskoper, byplaner, velfærdstrekantner osv. Foucault taler om at fremvise "mulighedsfelter" eller "eksistensbetingelser". Et sådant mulighedsfelt udgøres ikke blot af det allerede sagte, men af det netværk af relationer, som er etableret mellem udsagn, institutioner, konkrete teknologier og sociale praksisser. Det er forankringen i disse samfundsmæssige og materielle elementer, der giver Foucaults diskurs dens trægthed og dens materielle karakter (Schaanning, 1987).³

Analytisk tildeles de videnskabelige og semi-videnskabelige diskurser, som genealogien opruller, i første omgang en vis autonomi og egen-logik. Men det er et afgørende genealogisk greb at sætte de fremløste regulariteter i udsagnene i relation til institutionelle, politiske og materielle-teknologiske elementer.

Man kan også sige, at diskursen altid eksisterer i et miljø bestående af institutioner, politiske strategier osv., uden dog at kunne reduceres til disse. Når genealogen bedriver diskursanalyse, er der altså i denne forstand tale om en analyse, der høj grad inddrager "den historisk-politiske kontekst".

Det er Donzelots (1979) genealogi over familiepølitik og socialt arbejde et illustrativt eksempel på, idet praksisser såsom barmhjertighedsgerninger, filantropi og moderne socialt arbejde bl.a. sættes i relation til merkantilistisk befolkningspolitik, den franske solidaritetsbevægelse og keynesiansk inspireret velfærdspolitik. Og i Foucaults analyse af den moderne seksualitets-

diskurs sættes diskursive objekter såsom "den hysteriske kvinde" og "den perverse" i relation til bl.a. demografi, hygiejnebevægelsen, og en biopolitik, som søger at regulere befolkningens kollektive livsvariable.

Vi kan sige, at de undersøgte videnskabelige og semi-videnskabelige diskurser anskues som kloseligt sammenvævet med styringsambitioner og styringsproblemer.

Genealogien har især rettet sit blik mod de humanvidenskaber, som er vokset frem sammen med dannelsen af de moderne reststater, og som har været sammenvævet med en detaljeret omsorgsmæssig regulering af borgerne i disse stater. Man kan igen tale om et Nietzsche-inspireret greb, som søger at fremvise den humanvidenskabelige fornufts "urene" ophav i beherskelsesstrategier og regulerende foranstaltninger. Netop det analytiske fokus på styringens praktiske, rumlige og teknologiske dimensioner, som Foucault bl.a. udfolder i *Overvågning og Straf*, er blevet frugtbargjort af governmentality-analytikere og udgør et vigtigt element snart sagt ethvert genealogisk arbejde.

Et generelt genealogisk greb består således i at vise, hvordan styringens foranstaltninger og teknikker står i en gensidigt befrugtende relation til (humanvidenskabelige) diskurser — eller, med andre ord, hvordan der er en gensidig forbindelse mellem magt og viden. Spørgsmålet er, hvordan tingenes rumlige placering, arkitektoniske anordninger og jordnære teknologiske hjælpemidler muliggør, at nye styringsobjekter kan visualiseres og gøres til genstand for viden, og hvordan den hermed etablerede viden igen fødes ind i styringens praksisser og institutioner.

Genealogi har fokus på liberal styring

Genealogien har et særligt fokus på liberal styring, dvs. på hvordan magtudøvelse og regulering bliver mulig og legitim i liberale samfund. I den forbindelse formulerer genealogien et opgør med den magtforståelse, som hævdes at have domineret statsteorien, den politiske teori og store dele af historieskrivningen. Foucault (fx 1994:95) mener, at disse har været præget af hvad, han kalder en "juridisk suverænitets-diskurs". Ved at fokusere på statsapparatet som magtens center og ved at anskue magt som negativ og undertrykkende har denne diskurs blokeret for en mere nuanceret analyse af magtens funktionsmåde i moderne stater. Den (liberale) politiske teori har ifølge Foucault arvet en suverænitetsmodel, hvor det enkelte individ antages at kunne sætte grænser for magten ved at udøve sine borgerlige rettigheder. Denne grænsedragning er imidlertid en illusion, da det at konstituere individet som et liberalt rettighedssubjekt i sig selv udgør en form for magtudøvelse:

At opfatte magten som en simpel grænse for friheden, det er, i vort samfund i det mindste, den mest almindelige måde at gøre magten acceptabel på. (...) Man må opbygge en magtens analytik, som ikke mere tager retten som model og kode. (Foucault, 1994:92-96)

Samtidig er Foucault også i implicit diskussion med en marxistisk magtforståelse og dens fokus på produktionsforhold og klasserelationer som magtens omdrejningspunkt.

Såvel den liberale rettighedsmodel som den marxistiske kritik af den borgerlige stat blokerer ifølge Foucault for en analyse af magtens

produktive og allestedsnærværende karakter. Med dette udgangspunkt har Foucault og hans efterfølgere vendt blikket bort fra statsapparatet og spørgsmålet om statens styring af samfundet for i stedet at undersøge en lang række mere "lokale" former for magtudøvelse, fx i mødet mellem lægen og patienten, moderen og barnet eller socialarbejderen og klienten. Således påpeger Poster (1984:86), at Foucaults genealogier flytter fokus fra den intellektuelle elites højtravende ideer til de jordnære diskurser og disciplinære institutioner, der mere direkte påvirker den brede befolkning.

Det, som genealogien særligt får sat i fokus, er den "spidsfindige kombination", som opstår, når pastoral ledelse kombineres med juridisk-politisk suverænitetssdiskurs (Foucault, 1982:213). Foucault fremhæver, at det moderne subjekt er et objektiveret subjekt, som er underlagt imperativet om for enhver pris at fremsige sandheden om sig selv — en sandhed, som de moderne "pastorer" skal bistå med at realisere gennem bl.a. terapi, seksual rådgivning, psykologbistand og empowerment. Styrken ved den sene Foucaults genealogiske optik er, at den retter sig mod de særlige eksistensbetingelser, som gælder i liberale og neo-liberale samfund. Når det moderne, liberale individ bliver objektiveret og objektiverer sig selv, sker det således med reference til begreber om selvrealisering og myndiggørelse.

Samtidig tenderer liberal styring hele tiden mod at producere inddelinger mellem individer og *inde i* individer. Inddelinger, som opererer med reference til distinktioner som myndig/umyndig, ansvarlig/uansvarlig og viljesfyldt/uden vilje, og som på denne måde befordrer diverse former

for intervention og styring. Dette spørgsmål om, hvordan magtudøvelse bliver logisk mulig i liberal styring er afgørende for genealogien. Ved at betone den sene Foucaults opdagelse af, at liberal styring først og fremmest søger at operere gennem individers selvstyring kan genealogien begribe moderne magtudøvelse uden at indskrive den i en repressionslogik eller analysere den gennem kontrol-termer.

Marxistisk socialhistorie

For sociologer, der ønsker at arbejde med den genealogiske analyse, er socialhistorien et oplagt genstandsfelt. I dansk sammenhæng har den socialhistoriske forskning været ganske stærkt domineret af marxistisk orienterede analyser, og spørgsmålet bliver derfor, hvad et genealogisk perspektiv kan bibringe dette forskningsfelt? Jeg vil i det følgende foretage en kritisk diskussion af den marxistisk inspirerede socialhistorie, således som den udfolder sig i centrale bidrag til den danske socialhistorie. Herefter argumenterer jeg for, at den genealogiske metode muliggør en temmelig anderledes belysning af socialhistorien end denne eksisterende (og længe dominerende) socialhistorie. Afslutningsvis præsenteres en bid af en genealogisk analyse af socialpolitikken og det sociale arbejde i dansk kontekst. Denne analyse vender fokus bort fra produktionsstruktur, klassebestemte kampe, og de lovgivende forsamlinger, og tildeler bl.a. den filantropiske bevægelse sidst i 1800-tallet en afgørende betydning for etableringen af den moderne socialpolitik og moderne socialt arbejde.

I det følgende vil jeg diskutere marxistisk

socialhistorisk forskning med udgangspunkt i to af de mest omfattende undersøgelser, der er lavet på dansk grund. Der er tale om to studier, der begge beskæftiger sig med den historiske udvikling af dansk socialpolitik, årsager til sociale problemers opståen samt statens socialpolitiske rolle, nemlig: Jonassen (1994) *Dansk socialpolitik — Menneske, økonomi, samfund 1708–1994* og Hornemann Møller (1981) *Klassekamp og sociallovgivning*. Fælles for de to undersøgelser er, at de i større eller mindre grad er inspireret af marxistisk historieteori. De repræsenterer, hvad man kan kalde henholdsvis et *historisk materialistisk* perspektiv og et *klassestrategisk* perspektiv.

Det historisk materialistiske perspektiv

Jonasens (1994) undersøgelse af dansk socialpolitik fra 1708 op til i dag tager afsæt i en ambitiøs målsætning om at beskrive intet mindre end ”den befolkningsmæssige, økonomiske og politiske udvikling” samt disse faktoreres sammenhæng med de fremherskende sociale problemer og den førte socialpolitik. Selvom det ikke ekspliciteres indledningsvis, anlægger Jonassen ret tydeligt en historisk materialistisk forklaringsramme, idet udviklingen i sociale problemer og social politik betragtes som afledt af udviklingen i det materielle produktionsgrundlag. Med dette udgangspunkt placerer Jonassen sig blandt de socialhistorikere, der forklarer socialpolitikens og velfærdsstatens udvikling som et svar på ”funktionelle problemer”, der opstår i samfundet. Disse funktionelle problemer opstår først og fremmest på grund

af kapitalismens udbredelse, forandringer i erhvervsstrukturen, industrialiseringen og stigende urbanisering. Der gør sig med andre ord en basis/overbygnings-figur gældende: forandringer i de materielle produktionsforhold skaber grundlaget for udformningen af (social)politik, men den mere konkrete politikudformning i form af bl.a. sociale love sker gennem kampe mellem sociale grupper med modstående interesser. Jonasens analyse af forandringer i landbrugsproduktionen i begyndelsen af 1800-tallet, og hvordan disse skaber nye sociale problemer, er et godt eksempel på denne forklaringsmåde. Analysen opsummeres således:

(F)orud for vækstperioden fra 1830'erne er [der] sket nogle dybtgående ændringer i de sociale strukturer især i landbruget, og efter 1830'erne også i de øvrige erhverv, ændringer af væsentlig betydning for den økonomiske udvikling i almindelighed, den primære indkomstfordeling i særdeleshed, forholdet mellem de sociale klasser, og de sociale problemers karakter og behandling i endnu større særdeleshed. (Jonassen, 1994:12)

Et meget vigtigt element i denne forklaring er, at kapitaliseringen opløser traditionelle sociale fællesskaber og de sociale sikkerhedsnet, som var forbundet hermed. Jonassen beskriver således opløsningen af de tidligere landsby- og familiefællesskaber med deres sociale netværk som en afledt konsekvens af kapitaliseringen af landbruget og udviklingen mod et større antal selvejende husmænd. Med overgangen til selveje bliver et stigende antal gårdmænd og landarbejdere langt mere afhængige af egen indtjening, end det var tilfældet i det traditionelle, tættere landsbyfællesskab — og de bliver hermed mere socialt sårbare. Det er således ikke kun i byerne,

at kapitalismen som produktionsform skaber lønarbejdere, der er afhængige af lønindkomst. Også på landet finder der ifølge Jonassen en sådan udvikling sted med en endnu større grad af social sårbarhed til følge:

Det er altså ikke blot forholdet mellem den industrielle arbejder og arbejdsgiveren, som med Marx' udtryk bliver et blot og bart "cash-nexus" — det er også de sociale forhold på landet, der antager en sådan karakter. Og med den udvikling, som den danske erhvervsstruktur gennemløber, er det så ubetinget husmænd og landarbejdere, der bliver bærerne af hovedparten af de sociale problemer. (Jonassen, 1994:14)

For Jonassen er "netværksbortfald" altså den primære udløsende faktor for de sociale problemers opståen. Bortfaldet af de hidtidige støtte- og forsørgelsessystemer forklares med opløsning af de tætte landsbyfællesskaber, ringere organisering gennem laugene og ikke mindst den stigende urbanisering. Således forklares de sociale problemers opståen ud fra socio-strukturelle forandringer. Måden, hvorpå de sociale problemer *håndteres*, forklares derimod ud fra, hvad man kunne kalde et klassestrategisk perspektiv. Jonassen forklarer således den konkrete udformning af socialpolitikken i 1800-tallet som et resultat af...

...et komplekst samspil mellem klasseinteresser i det politiske system. (ibid: 31)

Dette gælder fx, når Jonassen forklarer, hvorfor en liberalistisk tankegang ikke slog igennem i forhold til håndteringen af fattigdomsproblemerne. Det såkaldte fødestedskriterie betød, at forsørgelsesbyrden, når landarbejdere blev proletariseret, tilfaldt de sogne eller lokalsamfund,

hvor de pågældende var født. Afvandringen fra landkommunerne betød, at bønderne ønskede at få flyttet forsørgelsesbyrden til opholdskommunen. Bønderne var desuden ikke interesserede i at overgå til et forsikringsbaseret socialsystem, eftersom det ville betyde, at de skulle udbetale en større del af lønnen til landarbejdere i konstanter. Derfor opretholdt man, med Jonassens ord, "det mest u-liberale af alt: en statsligt (kommunalt) finansieret og administreret socialforsorg" (ibid: 28).

Således analyserer Jonassen socialpolitikens *udformning* ud fra et klassestrategisk perspektiv — dvs. som et resultat af strategiske kampe mellem klasser, der besidder modstridende interesser.

Jonassens fortsatte analyser op gennem 1800- og 1900-tallet forfølger i høj grad den forklaringsmodel, som er beskrevet ovenfor. Perioden 1870–1945 beskrives således som præget af fortsatte vandringer fra land til by, industriarbejdets fremvækst og opløsningen af traditionelle familiemønstre:

Befolkningen anskuet som produktionsfaktor levede altså under væsentligt ændrede reproduktionsvilkår. Lønarbejdet som reproduktionsform blev dominerende. Samtidig er en del af de traditionelle primære netværk blevet opløst. Den isolerede kernefamilie er blevet det normale. (ibid: 30)

I sin analyse af udviklingen i 1950'erne og 60'erne beskriver Jonassen, hvordan industrialisering og automatisering af produktionsprocessen skaber nye sociale problemer i form af nedslidning og udstødning af uuddannede.

Jonassens analyser udpeger utvivlsomt en række væsentlige elementer til forståelse af, hvordan bestemte sociale problemer opstår, og hvorfor

bestemte sociale lovtiltag og foranstaltninger iværksættes i perioden. Samtidig har den valgte analysestrategi sine begrænsninger. Den største begrænsning i Jonasens analyse afstedkommes af det entydige fokus på produktionsstruktur og erhvervsudvikling. Den valgte optik betyder som nævnt, at udstødning og sociale problemer henføres til to processer: indkomstbortfald pga. overgang til kapitalistisk produktionsform og absolut lønafhængighed samt tab af netværk pga. migration til byerne.

Spørgsmålet er imidlertid, om det er tilstrækkeligt simpelthen at betragte sociale problemer som et afledt produkt af produktionsprocessens organisering? Eller sagt anderledes: den stærke fokusering på ”*udviklingen i det materielle produktionsgrundlag og produktionens organisering*” (ibid: XI) betyder, at hvad vi kan kalde de sociale problemers diskursive karakter ikke kan blive en del af analysen. Den konstante henvisning til produktionsprocessen levner ikke plads til at undersøge opkomsten af diskursive objekter, herunder hvordan der diskursivt sættes skel mellem de socialt acceptable og de socialt uacceptable via distinktioner som fordærvet/sædelig, arbejdsom/doven eller værdig/uværdig trængende. Analysen anlægger en optik, der ligner ”produktionsprocessens determinans” i både første og sidste instans.

En anden indvending drejer sig om Jonasens anvendelse af et klassestrategisk perspektiv til forklaring af, hvordan socialpolitikken får sin konkrete udformning. Som nævnt ovenfor forklarer Jonasen, hvordan en kommunalt finansieret og administreret socialforsorg udvikles som et resultat af bøndernes økonomiske interesse i et

sådant system. Det klassestrategiske perspektiv virker umiddelbart overbevisende til at analysere kampe om fordeling af økonomiske ressourcer og byrder, men hvad med den specifikke udformning af sociale indsatser og sociale institutioner? Man kan argumentere for, at det klassestrategiske perspektiv møder sin begrænsning, når det ikke blot drejer sig om, hvordan økonomiske ressourcer fordeles mellem forskellige grupper, men om at analysere udviklingen af specifikke *institutionelle løsningsstrategier* i forhold til sociale problemer. Jonasens entydige afsæt i det klassestrategiske synes at medføre, at han ikke i noget videre omfang får analyseret udformningen af og udviklingen i de konkrete institutioner og sociale foranstaltninger.

Endelig kan der stilles spørgsmålstegn ved den præsentisme, som Jonasen synes at forfalde til med sin definition af ”sociale problemer”. I indledningen til undersøgelsen optræder begrebet således:

Udviklingen af *de sociale problemer*, som de følger af den økonomiske udvikling, og som de fremtræder for de enkelte befolkningsgrupper (idet den synsvinkel anlægges, at et socialt problem bæres af de enkelte individer eller dog den enkelte familie). (Jonasen, 1994: XII, tekstens fremh.)

Selvom det er noget uklart, hvad der menes med ”*som de fremtræder for de enkelte befolkningsgrupper*”, er det tydeligt, at Jonasen arbejder ud fra en temmelig klar opfattelse af, hvad der udgør et socialt problem. At Jonasen tilsyneladende á priori har defineret, hvad der fortjener betegnelsen sociale problemer, blokerer imidlertid for en undersøgelse af, hvad der i forskellige historiske perioder er blevet konstrueret som

”sociale” styringsproblemer, der kræver kollektivets indgriben.

Man kan hævde, at netop forandringer i definitionen af, hvad der overhovedet kan optræde som et ”socialt problem”, og hvordan grænsen mellem kollektivt og individuelt ansvar er blevet defineret og redefineret over tid, bør gøres til en del af undersøgelsesspørgsmålet i socialhistoriske undersøgelser. Ved at falde for risikoen for præsentisme — dvs. at karakterisere fortiden gennem nutidige begreber og forestillinger — kommer man til at blokere for en nærmere iagttagelse af socialpolitikens historisk kontingente karakter. Historikere, der som Jonassen, sætter sig for at skrive historien om ”sociale problemer gennem tiden” kommer ikke til at skrive historien om et virkeligt objekt men derimod om en ”referent”. En sådan tilgang søger at dykke ned under mængden af diskursive udsagn — tekster om fattige familier, værdige kontra uværdige trængende, mønsterbrydere mv. — for at afdække et underliggende og permanent eksisterende objekt, der kan identificeres som sociale problemer. Hermed kommer historikeren til at operere med en fast, ikke-diskursiv referent, som fremstilles som besiddende en udbrudt kontinuitet over tid (Goldstein, 1984:172). For genealogen er det omvendt de historiske felter, der muliggør opkomsten og transformationen af styringsobjekter, som er analysens udgangspunkt.

Det klassestrategiske perspektiv

Lad os på denne på baggrund se på et andet centralt bidrag til den danske socialhistorie, nemlig Hornemann Møllers undersøgelse fra 1981,

Klassekamp og sociallovgivning, der omhandler perioden 1850–1970. I forhold til Jonassen sætter Hornemann Møller langt mere entydigt fokus på klassekamp som rammen, inden for hvilken socialpolitikken skal analyseres:

Hovedformålet med undersøgelsen er at finde frem til, i hvilken grad tilblivelsen og de efterfølgende ændringer i de mest centrale socialpolitiske love for arbejderklassens reproduktion (...) kan forklares ved hjælp af klassernes styrke på det økonomiske, ideologiske og politiske niveau. (...) Undersøgelsen bygger på antagelsen om ”økonomien i sidste instans”, og skal den holde stik, må den empiriske del ende op med at vise, at det er befolkningsklassernes relative styrke på det økonomiske niveau, som har afgørende indflydelse på strukturerne i de udvalgte socialpolitiske love. (Hornemann Møller, 1981:13)

Således betragtes socialpolitikken ikke, som hos Jonassen, som et svar på funktionelle problemer affødt af udviklingen hen imod kapitalistisk produktionsform, men mere entydigt som et resultat af kampene mellem klasser og disses skiftende styrkeforhold. Fokus forskydes fra udviklingen i produktionsstrukturen til et politisk niveau, hvor *strategiske kampe mellem klasser og politiske partier* bliver omdrejningspunkt for socialpolitikens udvikling. Hornemann Møller har en ganske omfattende diskussion af begreberne ”interesse”, ”motiv” og ”socialpolitisk handling”, som kan sammenfattes således: de forskellige aktørers (klasser og politiske partier) socialpolitiske handlinger styres af ”socialpolitiske motiver”, som betegnes som intentioner eller bevæggrunde. De herskende klasser tilskrives en række socialpolitiske motiver, fx ”revolutionsforsikringsmotivet”, dvs. de herskende klassers

ønske om at opretholde den eksisterende sociale orden (Hornemann Møller, 1981:224) og ”reproduktionsmotivet”, dvs. de herskende klassers ønske om at opretholde det nødvendige udbud af arbejdskraft ved at sikre arbejdskraftens fysiske reproduktion (Hornemann Møller, 1981:242). Sådanne socialpolitiske motiver skal i næste instans ses i relation til klassernes ”fundamentale interesser”, som ikke er fuldstændig identiske med deres motiver, men som...

har afgørende indflydelse (...) på identificering og strukturering af klassens intentioner. (ibid: 221)

Tager vi igen de herskende klasser som eksempel, så definerer Hornemann Møller deres fundamentale interesser således:

For de herskende klassers vedkommende bestemmes deres fundamentale interesser objektivt til at være profitoptimering på langt sigt, øget kapitalakkumulation og opretholdelse af de eksisterende magtrelationer mellem de herskende klasser på den ene side og de øvrige klasser på den anden. (ibid: 222)

For arbejderklassens vedkommende defineres dens fundamentale interesse bl.a. som et samfund uden udbytning og med ”meningsfuldt arbejde”. Men i modsætning til de herskende klasser gælder det for arbejderklassen, at der er stor afstand mellem dens fundamentale interesser på den ene side og dens socialpolitiske motiver og handlinger på den anden (ibid: 221). Der synes med andre ord at være tale om en art ”falsk klassebevidsthed”. Dette argumenterer Hornemann Møller bl.a. for gennem sin analyse af Socialdemokratiets socialpolitiske ageren. Socialdemokratiet er repræsentant for arbejderklassen og burde således

arbejde for dennes fundamentale interesser, men det er en gennemgående påstand i undersøgelsen, at Socialdemokratiet i realiteten førte en usolidarisk politik, der ud fra partistrategiske interesser opsplittede arbejderklassen mellem højt- og lavtlønnede.

Når de herskende klasser og arbejderklassen kunne mødes om at skabe socialpolitiske kompromiser, skyldtes det i følge Hornemann Møllers analyse, at de herskende klasser kunne indføre gradvise socialpolitiske forbedringer og samtidig handle ”i overensstemmelse med deres fundamentale interesser”. Ved fx at give efter over for krav om sociale ydelser over det reproduktionsmæssige minimum, kunne de herskende klasser sikre sig mod mere dybtgående ændringer i samfundets struktur og ressourcefordeling. Ved at indgå på en sådan kurs med små, gradvise reformer handler arbejderklassen i modstrid med sine fundamentale interesser, som jo består i en grundlæggende forandring af samfundets struktur:

Vi oplever kort sagt, at de herskende klassers socialpolitiske motiver og arbejderklassens motiver ikke falder sammen, men begge fører til, at de to klasser begge stræber mod nye eller bedre socialpolitiske reformer. Disse fælles bestræbelsers egentlige årsag er, at mens de herskende klassers socialpolitiske motiver er udformet i overensstemmelse med deres fundamentale interesser, har arbejderklassens socialpolitiske motiver hidtil holdt sig inden for reformismens rammer og falder følgelig ikke sammen med klassens fundamentale interesser. (ibid: 254)

Lidt forenklet kan man sige, at udviklingen af socialpolitikken i perioden forstås som et resultat af et strategisk spil mellem to klasser, der besidder fundamentalt modstridende interesser. Når der

alligevel kan komme en socialpolitik ud af det, som, selvom den ikke er systemoverskridende, dog rummer gradvise forbedringer, skyldes det, at arbejderklassen fraviger sine fundamentale interesser, mens de herskende klasser fører en på overfladen humanistisk politik, der dækker over ganske andre motiver. I Hornemann Møllers optik kan udviklingen af socialpolitikken og opbygningen af statsapparaterne ikke ses uafhængigt af klassekampen — ”klassekampen har primat”. Før end arbejderklassen og ikke mindst Socialdemokratiet erkender statens ”klassenatur” — dvs. indser, at staten ikke er et neutralt instrument, men at den er blevet anvendt af de dominerende klasser til deres politiske formål — kan der ikke ske grundlæggende forandringer i retning mod arbejderklassens fundamentale interesser (ibid: 266).

Begrænsninger og indvendinger

Som det fremgår, er der forskelle mellem Jonasens og Hornemann Møllers analyser af socialpolitikens udvikling. Hos Hornemann Møller er det klassernes indbyrdes kampe og alliancer, som er omdrejningspunktet. Det vises, hvordan arbejderklassen kæmper med ”de herskende klasser” med det resultat, at de sidstnævnte formår at udforme en ”ikke-systemoverskridende” socialpolitik. Hos Jonassen er det forandringer i produktionens organisering, ikke mindst i sammenhæng med kapitalisering og urbanisering, som tildeles den afgørende forklaringskraft for socialpolitikens udvikling. Trods disse forskelle er der imidlertid store ligheder mellem de to undersøgelser. Ikke mindst har de begge fokus på lovgivning

frem for praksis, idet de præges af et absolut fravær af analyser af den konkrete udformning af socialpolitikken foranstaltninger og institutioner. Der er kun ganske få diskussioner af, hvordan forandringer i den sociale lovgivning kommer til udtryk i offentlige (og for den sags skyld ikke-offentlige) organisationers konkrete sociale arbejde.⁴

Der kan desuden sættes spørgsmålstegn ved analysernes afgrænsning til de lovgivende organer som stedet, hvor magten udøves. Man kunne således rejse spørgsmålet, om det er rimeligt — som det især er tilfældet hos Hornemann Møller — at betragte de politiske magtalliancer som udviklingens omdrejningspunkt, eller om ikke disse snarere skal ansues som medieringer af mere grundlæggende politiske kulturer? Man kan argumentere for, at der må inddrages faktorer hinsides den officielle politiske magt i analysen af socialpolitikens udvikling. Med afgrænsningen til parlamentet lades de sociale kræfter, hvis interesser ikke kan transformeres til en parlamentarisk styrke eller forhandlingsposition, men som alligevel kan være afgørende bl.a. ved at indgå i den offentlige debat, ude af betragtning. Man kan således med rimelighed forestille sig, at ”eksperter i sociale problemer” i såvel offentlige som private organisationer har spillet væsentlige roller i de processer, hvor konstruktionen af fx, hvad der udgør sociale problemer, hvem der har legitime krav på hjælp, og hvad der er adækvate løsninger, er blevet institutionaliseret. Der kan på denne baggrund argumenteres for behovet for at anlægge et anderledes fokus end forklaringen om socialpolitik som et resultat af strategiske spil mellem aktører (partier og klas-

ser) med modstridende interesser.

Der kan også rettes en anden indvending mod det politiske aktørperspektiv som analyseramme for socialpolitikens udvikling. De eksisterende historiske analyser opererer som nævnt med aktører, som har meget stabile og tydeligt definerede interesser. Dette perspektiv kan der være behov for at nuancere fx ved at afkoble interessen i en solidarisk politik fra én særlig gruppe i samfundet, som det bl.a. foreslås af Baldwin (1990). Det politiske aktør-perspektiv, som vi ser det hos både Jonassen og Hornemann-Møller, forklarer ikke, hvorfor socialpolitikken udstrækkes udover de områder, som kan have dominerende sociale klassers interesse. Hvorfor vandt de distriktskykiatriske løsninger så stor udbredelse fra starten af 1980'erne og frem? Eller hvorfor er "de udstødte" blevet lanceret som et nyt indsatsområde i 1990'erne? Det politiske aktørperspektiv synes som nævnt tidligere at være mest velegnet til at analysere (kampene om) fordeling af økonomiske ressourcer, mens det har problemer med at analysere den mere specifikke udvikling af bestemte socialpolitiske strategier, indsatsområder, metoder osv. Skov Henriksen (1995:78) formulerer illustrativt problemet:

Hvad sker der med andre ord, når vi interesserer os for de områder af socialpolitikken, der indebærer ikke bare hvem der skal have del i kagen, men også hvilken kage vi overhovedet skal have, hvilket fad den skal serveres på, og med hvilken type kniv den skal skæres og af hvem?

Igen kan der argumenteres for, at der er behov for at undersøge, hvordan sociale problemer, rettigheder, løsningsstrategier osv. konstrueres i forskellige institutionelle sammenhænge

— ikke blot blandt de politiske partier, men også blandt filantroper, socialarbejdere, administratorer, frivillige organisationer, kirkelige institutioner m.fl.

Genealogi som alternativ tilgang

Det fremgik indledningsvis, at genealogien søger en tilgang til historieskrivning, der undgår at henvise de historiske fænomener til historiske udviklingslove, underliggende strukturer eller ubevægelige sidste-instanser. Frem for at anlægge en analyse, der har som ambition at rekonstruere det endelige princip, der kan forklare alle begivenhederne i en given periode — eller den grundlæggende lovmæssighed, der kan forklare de forskellige begivenheders indbyrdes sammenhæng — fremhæver Foucault, at genealogen må beskrive et spredningsfelt af begivenheder (1972:10).⁵

På baggrund af den gennemførte diskussion med marxistisk-inspirerede socialhistorikere kan vi med en vis ret sige, at disse analyser tenderer mod at anvende en monokausalitet, idet de søger at henvise en række historiske fænomener, deres forbindelse og deres udviklingsforløb med reference til forklarende sidste-instanser, nemlig henholdsvis den kapitalistiske produktionsproces og klassekampen. Genealogien søger derimod at undvige reduktionen til underliggende strukturer, oprindelige udspring og ubevægelige sidste-principper. I stedet ønsker den at anskue historien som præget af uforudsigelige processer, diskontinuære forløb og "felt-specifikke magtstrategier", som ikke kan indfanges i diverse overordnede eller teleologiske skemaer.

I genealogens optik er historien kendetegnet ved opkomsten af ”intentionelle, men ikke-subjektive” styringsstrategier, som er sammensat af tidligere historiske elementer. Altså: I stedet for et analytisk perspektiv, som tenderer til at reducere historiens spredte begivenheder og kampe til produktionsstruktur, klassekamp og folketing, vil genealogien anlægge et perspektiv på socialpolitikken, der undersøger, hvordan socialpolitiske begreber, diskursive strategier og specifikke magtteknologier opstår ud af et netværk, som omfatter både statslige og, især, ikke-statslige aktører.

Ligesom den marxistiske historietradition anlægger genealogien et magtperspektiv på historiens udvikling, men magt anskues ikke som en kraft, der udspringer fra magtfulde aktører, eller får sin form af en bestemt produktionsstruktur. Magten kan ikke stedfæstes på denne måde men udøves i et netværk af decentrerede relationer, hvor den har produktive snarere end repressive effekter. Magt handler i den genealogiske analyse i høj grad om, hvordan bestemte diskursive strategier og magtteknologier får objekter til at træde frem, således at de kan gøres til genstand for styring og intervention.

Der er i denne forstand, at jeg har betonet den *epistemologiske* orientering i den genealogiske analyse. Men der er vel og mærke tale om en epistemologi, som ikke retter sig mod abstrakte filosofiske problematikker, men snarere undersøger forbindelsen mellem, hvad man kan gøre, og hvad man kan sige. Det handler om, hvordan konkrete disciplinære teknikker og anordninger i fængsler, galehuse eller socialvæsenets institutioner former og indskrives sig

i bestemte ”epistemologiske felter”, hvori nye styrings/vidensobjekter kan opstå.

Socialpolitikkenes mulighedsfelt

En genealogisk tilgang til socialpolitikken måtte sætte sig som central opgave at fremvise det mulighedsfelt, hvorfra en moderne socialpolitik kunne opstå. Opkomsten af socialpolitikken ville i den genealogiske analyse blive gjort en ”begivenhed”, hvis konstitutionsmulighed man må afdække. Foucault beskriver bl.a. opgaven således:

Begivenhedsskabelse betyder, at man søger at genfinde de forbindelser, sammenstød, støttepunkter, blokeringer, magtspil, strategier osv., som på et givent tidspunkt har etableret det, der efterfølgende gælder som selvfølgeligt, universelt og nødvendigt. (...) Denne procedure, der multiplicerer årsagsforklaringer, indebærer, at man analyserer en hændelse i forhold til de mangfoldige processer, som konstituerer den. (Foucault, 1991:76)

Hvordan da optegne dette komplekse felt, når det gælder socialpolitikkenes dannelse? Vi har tidligere set, hvordan Foucault talte om at optegne et mulighedsfelt bestående af netværket af allerede eksisterende udsagn samt disse udsagns forbindelse til institutioner, teknologier og sociale praksisser. Følgende genealogiske rids vil give et bud på, hvordan et sådant mulighedsfelt skulle se ud for socialpolitikkenes opkomst (med afsæt i: Villadsen, 2004:119–141).

De elementer, som skal fremhæves her, er en diskurs om værdige/ikke-værdige trængende, en forsikringsteknologi, den filantropiske fattigundersøgelse, en strategi om at ”mediere” ved at

opløfte de bedre arbejdere, mere specificerede differentieringsteknikker samt de gryende socialvidenskaber med deres normal-standarder. Jeg skal kort beskrive hvert af disse elementer.

Sidste halvdel af 1800-tallet er præget af en stigende frygt for samfundets generelle sammenhængskraft kombineret med en række konkrete problematiseringer af den eksisterende fattigforvaltning og dens institutioner. De arbejds-huse og arbejdsforanstaltninger, som var blevet etableret op gennem 1700- og 1800-tallet havde ikke givet det forventede økonomiske overskud, men viste sig tværtimod at være omkostningsfulde. Der rejses stigende kritik mod brugen af tvangsarbejde og indespærring, idet disse praksisser hævdes at kvæle den indsattes selvstændighed og oprindelige, iboende frihedstrang — at skabe en ”tvungen arbejder” i stedet for en selv-ansvarlig og uafhængig, som det hedder.

Desuden formuleres der en frygt for selve samfundets sammenhængskraft. Et voksende antal fattige byarbejdere havde hobet sig op i de større byer og synes med deres sygdomme, deres moralsk degenererede normer, og deres hang til den socialistiske bevægelse at udgøre en trussel for den bestående samfundsorden. Ydermere var der opstået et stort antal mere eller mindre permanent arbejdsløse — et problem af en størrelse, som hverken synes at kunne løses via privat godgørenhed eller offentlig understøttelse. Set fra et genealogisk perspektiv kan vi sige, at mulighedsfeltet for den moderne socialpolitik består af disse problematiseringer samt af feltet af allerede eksisterende diskurser, institutioner og teknologier.

Som et bud på at løse samfundets tilsyne-

ladende polarisering og moralske desintegration blev der formuleret et begreb om at ”mediere” mellem de antagonistiske klasser ved at opløfte den bedre del af arbejderklassen. Filantropiske foreninger forsøgte at mediere ved at sende behjertede ”fattigundersøgere” ud blandt fattige familier, som de skulle søge at danne moralsk og knytte kærlige bånd til gennem omsorgsfuld vejledning og opmuntring.

Denne medierings-strategi videreførte til dels almisse-diskursen, som fremstillede hjælpegeningen som en skøn handling, der knyttede den kærlige giver sammen med den respektfulde modtager. Men filantropien understregede, at der ikke måtte gives ”blinde” almisser, som ikke var funderet i en kølig undersøgelse af modtagernes huslige og moralske forhold. Man måtte sikre, at pengegaver eller anden materiel bistand altid blev fulgt af moralsk vejledning, ”åndelig dannelse”. Ideen om, at en virkelig, blivende opløftning af de fattige krævede en bearbejdning af deres moralitet og deres familieliv og husførelse var hermed født.

Den filantropiske fattigundersøger skulle både yde pædagogisk vejledning og fælde dom over, hvorvidt der var en (rest af) god moral og ærlig vilje hos familien, som man kunne arbejde for at vække. Var der ikke det, burde der ikke ydes hjælp, og den fattige familie måtte indlægges under det ”strenge”, tvangsbaserede offentlige fattigvæsen. Hermed blev fattigundersøgelsen i stand til at operationalisere og understøtte den distinktion mellem værdige og ikke-værdige trængende, som fattigvæsenets repræsentanter havde kæmpet med at anvende gennem hele 1800-tallet. Samtidig havde den filantropiske

fattigundersøgelse etableret en effektiv kobling mellem pædagogisk-terapeutisk intervention og juridisk sanktion, som blev afgørende for moderne socialpolitik og den moderne socialarbejder.

Det andet forsøg på at mediere via ”opløftning” udgik fra den såkaldte selvhjælps-bevægelse. Denne hævdede, at midlet mod klassetruslen består i at etablere arbejderforeninger eller ”selvhjælpsforeninger” — et instrument til at ”vinde arbejderklassens besindigere medlemmer” for den bestående orden.

Ligesom filantroperne støttede fortalere for arbejderforeninger sig på princippet om ”hjælp til selvhjælp”, men de tog dette princip en tak mere bogstaveligt, idet de fremhævede, at ingen er bedre til at hjælpe de fattige end dem selv. Man måtte stimulere initiativer, som udgik fra de fattige selv, og herunder navnlig støtte dannelsen af forpligtende fællesskaber blandt de fattige arbejdere. Hidtil havde man overset, hvor stort et udbytte de fattige ville have af at gå sammen med ligestillede om løsning af deres fælles problemer, hed det. En sådan foreningsvirksomhed hævdedes at kunne friholde den arbejder, der kom i nød, fra såvel det deklasserende offentlige fattigvæsen som den tilfældige, unyttige og potentielt fordærvende velgørenhed.

Hermed bidrog de til at etablere skellet mellem de arbejdere, der nyder politiske og sociale rettigheder, på den ene side, og restgruppen af uansvarlige, dovne, syge og fordærvede, der må underlægges formynderi, på den anden. Ved at oprette fællesskaber, der kollektiviserer de respektable arbejderes risici, forhindres de nødstedte i at nedsynke til gruppen af elendige og fortabte. På denne måde kan de ansvarlige arbejdere holdes

borte fra fattigundersøgerens arbejdsområde og de offentlige fattighuse. Med oprettelsen af sygekasser, arbejdsløsheds-kasser, byggeforeninger eller opsparingsforeninger sker der en kategorisering i form af bidragsydende medlemmer på den ene side, og dem uden for foreningerne på den anden. Set i dette lys er selvhjælpsbevægelsen derfor central for etableringen af to forskellige kategorier af borgere: den uafhængige og selvansvarlige majoritet på den ene side og restgruppen, der har behov for socialpolitikens ydelser og indsatser, på den anden.

Med dannelsen af arbejderforeninger og selvhjælpskasser er der samtidig opfundet en forsikringsteknologi, som kan hævdes at udgøre en helt central betingelse for de nye sociallove⁶ i udgangen af 1800-tallet, ja måske for selve velfærdsstatens rationalitet. Foreningerne kan socialisere de risici og begivenheder, som alle arbejdere er truet af, inden for et kollektiv af ansvarlige bidragsydere. Med etableringen af understøttelseskasser, sygekasser og arbejdsløsheds-kasser har man udviklet et redskab, som på én gang respekterer, på den ene side, principperne om frivillighed, hjælp til selvhjælp og ejendomsrettens ukrænkelighed og, på den anden, kravene om, at staten engagerer sig i at finde kollektive løsninger på de ”sociale onder”.

Det, som disse kasser er i stand til, er at fordele de risici og onder, der er forbundet med den industrielle produktion, på et kollektiv af forsikringstagere. Donzelot (1995) og Ewald (1991) fremhæver, at den nye forsikringsteknologi ophæver spørgsmålet om placering af ansvar ved at socialisere tilværelsens risici. Med udviklingen af denne teknologi er det ikke

længere et spørgsmål om "skæbnens ugunst" eller om at strides om at udpege de skyldige for bl.a. arbejdsulykker og arbejdsløshed. Der er i stedet tale om at anskue sådanne begivenheder som lejlighedsvist indtræffende hændelser, hvis hyppighed kan kalkuleres og kompenseres efter fastsatte principper. Kasserne oprettes i udgangspunktet på private borgeres initiativ (hygiejniskere, filantroper og andre velmenende borgere), men efterhånden opnår de økonomisk støtte fra staten.⁷ Hermed kan staten bibeholde en slags neutralitet i forhold til samfundets ressourcfordeling, ejerskab over produktionsmidlerne mv., idet den bidrager til at...

...realisere de mest solidariske bånd, der er mulige inden for den eksisterende struktur. (Donzelot, 1995:101)

Den ophedede diskussion om grundlæggende forhold ved samfundsindretningen, der skaber fattigdom, arbejdsløshed, invaliditet, nedslidning osv., kan således siges i vidt omfang at blive underordnet en teknisk diskurs om, hvordan disse problemer bedst kan beregnes og kompenseres.

Her kan genealogien måske mødes med de marxistiske socialhistorikere om, at der opstår en socialpolitik, som "depolitiserer" de grundlæggende modsætninger, som følger af den kapitalistiske produktionsstruktur. Man kan, som Donzelot, tale om en *naturalisering* af de sociale problemer og ulykkelige hændelser. De ses i stigende grad som kapitalismens skyld eller som virkninger af ondartede samfundsstrukturer. De sociale problemer er simpelthen bare og kan registreres og kalkuleres.

Et andet vigtigt element er den diskurs om

værdige kontra ikke-værdige trængende, som havde præget fattigpolitikken gennem flere århundreder. Det "moderne" rettighedsbegreb, som formuleres med lovreformerne ved udgangen af 1800-tallet, udviser således en vis kontinuitet med værdighedsdiskursen, idet det viderefører krav om forudseenhed og vilje til selvforsørgelse. Fælles for de vedtagne love er, at de ikke tildeler den trængende et *a priori* retskrav på forsørgelse, men derimod fastsætter en række specifikke kriterier for tildelingen af hjælp. De værdigt trængende skal således allerede have bevist deres vilje og ansvarlighed ved de skridt, de har taget for at hjælpe sig selv — enten ved familiens forudseenhed og driftighed eller gennem hjælpe-kasser og forsikringsordninger.

Dette gælder for loven om alderdomsun-derstøttelse fra 1891, der indføres for at sikre trængende ældre en juridisk *ret* til at modtage understøttelse. Samtidig fastholder lovens tre til-delingskriterier en klar reference til principperne om forudseenhed og værdighed. Modtagerne af alderdomsun-derstøttelse skal således være "sædelige trængende" og have gjort sig fortjent til hjælpen ved at have bevist selvvirksomhed og økonomisk uafhængighed. Loven om arbejdsløshedsun-derstøttelse viderefører på samme måde princippet om værdighed, idet modtagerne skal have bevist deres vilje til at opretholde beskæf-tigelse og selvforsørgelse. Når der efterhånden kan indføres en statsautoriseret arbejdsløsheds-forsikring skyldes det, som Walters (1994:279) anfører, at den synes i stand til at undgå den demoralisering, som uddeling af almisser altid synes at medføre. I sin form adskiller arbejds-løshedsforsikringen sig nemlig på flere punkter

fra almisen: for det første indgår individet en kontrakt med staten, der betyder, at vedkommende indskriver sig for visse forpligtelser (aktivt at søge arbejde, at acceptere tilbudt arbejde osv.). For det andet har modtageren allerede bidraget til den kasse, hvorfra understøttelsen udbetales, således at understøttelsen udgør en form for selvhjælp — værdighed bliver hermed til et spørgsmål om ansøgerens tidligere beskæftigelse og bidrag til den fælles ordening snarere end hans "moralske beskaffenhed". For det tredje er arbejdsløshedsunderstøttelse begrænset i både omfang og tid, således at den ikke fratager modtageren incitamentet til forudseenhed. Den viderefører også princippet om, at modtagerne af understøttelse altid skal tilbydes dårligere vilkår end de arbejdende. Kort sagt: ved på én gang at bryde med almissegeringen og videreføre værdighedsprincippet får det rettighedsbegreb, der udvikles med de nye sociallove i slutningen af 1800-tallet, en politisk spiselig karakter.

De nye sociallove med deres mere specificerede understøttelsesformer muliggøres desuden af den stigende differentiering af de trængende i forskellige kategorier, som var blevet udviklet op gennem 1800-tallet. Reformatorer havde længe anklaget fattigplejen for blot bruge samlebetegnelsen "de fattige" og hermed sammenblende mennesker af forskellige køn, alder, arbejdsevne og moralsk beskaffenhed med diverse uheldige virkninger til følge. Processen kulminerer ved udgangen af århundredet, hvor de "de fattige" lovgivningsmæssigt opsplittes i et stigende antal nye kategorier. "De gamle trængende" er den første kategori, der udskilles gennem den formelle lovgivning. Indtil omkring midten af 1800-tallet havde "de gamle"

ikke været defineret ud fra et biologisk alderskriterium, men snarere ud fra deres manglende arbejdsevne. Man talte typisk om "de syge gamle" eller "de fattige gamle", og hovedproblemet var disses udtræden af de arbejdendes rækker. Med lovreformen i 1891 gøres de gamle trængende imidlertid til en selvstændig understøttelseskategori baseret på alderen som adgangskriterium. Reformen indebærer også, at en række andre grupper udskilles fra kategorien af fattige og hermed får mulighed for at modtage offentlig hjælp uden fortabelse af borgerlige rettigheder, nemlig: blinde, døve, åndssvage, kronisk syge samt søfolk, der forliser i Danmark.

På tværs af flere af disse nye understøttelses-kategorier anvendes der imidlertid fortsat en distinktion mellem værdige og uværdige ansøgere. Forudseenhed, vilje og selvvirksomhed skal fortsat bevises. De nye sociallove fortsætter altså — som i tilfældet med alderdomsunderstøttelsesloven — med at konstruere bestemte kategorier af fattige som uværdige til at modtage hjælp, og først i midten af 1900-tallet fjernes de sidste bestemmelser om tab af borgerlige rettigheder ved modtagelse af fattighjælp.

Endelig er der de gryende socialvidenskaber, som også kommer til at spille en afgørende rolle for den moderne socialpolitik (se bl.a. Beronius, 1994; Stokholm Banke, 1999). Grundet sin stærke fokusering på forbindelsen mellem magt og viden ville en genealogi over socialpolitikens opkomst skulle bruge betydelig energi på at undersøge, hvilken rolle diverse videnskaber spiller for den moderne socialpolitik. Udgangspunktet ville være en cirkulær proces, dvs. at disse "hjelpevidenskaber" stiller forskellige kategorier, begreber

og teknologier til rådighed for socialpolitikken, men at de socialpolitiske interventioner og institutioner samtidig muliggør og afføder en viden, som igen spiller ind i videnskaberne og udvikler dem. Mens den før-moderne fattigpolitik træk en skarp grænse mellem dem, der var inden for det respektable samfund, og dem der havde sat sig udenfor, søger den moderne socialpolitik uophørligt at integrere alle med reference til normalitets-standarder. Disse standarder defineres med udgangspunkt i statistiske registreringer af normalfordelingen af karakteristika i en population, registreringer, som samtidig afgrænser grupper, som afviger positivt eller negativt i forhold til normalen.

Hermed skabes nye skel mellem normal-standarder og afvigelse. De statistiske observationer kan i princippet fortsættes nærmest uendeligt. Hver gang en afvigende gruppe bliver udpeget, etableres der nye standarder i den oprindelige population, hvilket igen kan afføde nye afviger-grupper, når populationen igen gøres til genstand for statistisk observation. Tilsvarende kan de afvigende grupper også blive opdelt i nye undergrupper, som kan studeres ud fra mere specificerede kriterier (Stokholm Banke, 1999). Den moderne socialpolitik eftersøger de faktorer — underliggende eller statistisk observérbare — som kan forklare tilstedeværelsen af ulige muligheder, forskellige sociale "beredskaber" og forskellige præstationer. Ambitionen er så vidt muligt at udjævne disse ulighedsskabende faktorer og kompensere dem. Men ofte kommer indsatsen også til at dreje sig om at arbejde for at korrigere de afvigende individer i retning mod en norm. Og næsten som med "loven" hos Kafka

fortoner den norm sig hele tiden i horisonten som et mål, der aldrig nås.

Afslutning

En måde at vurdere genealogiens potentialer og styrker på er at konfrontere den med andre historisk-sociologiske forskningstraditioner.⁸ Den marxistiske historiskrivning har spillet en afgørende rolle i socialhistorisk forskning og har utvivlsomt afstedkommet vigtige landvindinger, hvad angår udforskningen af socialpolitikens dannelse og historiske udvikling.

Samtidig har de ovenfor diskuterede analyser en tendens til at henvise sine forklaringer til bestemte grundlæggende fænomener eller "sidste-principper", hvilket giver undersøgelserne et vist reduktionistisk præg. Her over for plæderer den genealogiske historieskrivning for, at udviklingen af socialpolitiske begreber, teknologier og institutioner udgør et selvstændigt og komplekst undersøgelsesfelt, som ikke kan reduceres til klassebestemte relationer og kampe eller forskydninger i produktionsstrukturen. Med valget af det genealogiske perspektiv synes der således at åbne sig et mere righoldigt materiale bestående af diskursive kampe, teknologiske innovationer, specifikke problematiseringer og historiske brud og reaktiveringer.

Det ovenstående rids af en genealogisk analyse har netop forsøgt at beskrive det heterogene mulighedsfelt, som den moderne socialpolitik opstod af. Genealogien søger ikke at beskrive politik som en form for homogen totalitet, ligesom den heller ikke vil installere et skel mellem legitimerende diskurser (ideologiske repræsentationer) på den

ene side og virkelighedens praktikker (de reelle sociale relationer) på den anden.

Den genealogiske analyse sætter fokus på forbindelsen mellem styring og viden, idet de undersøges, hvordan diverse disciplinære interventioner, undersøgelsesteknikker og institutionelle anordninger skaber epistemologiske felter, hvori (socialpolitiske) objekter kan opstå og gøres til genstand for styring og refleksion. En af genealogiens vigtigste særkender og styrker, er således netop undersøgelsen af, hvordan et bestemt historisk "blik" kan opstå ud af diverse styringspraksisser, og hvordan dette blik selv styringens praksisser og institutioner.

Den genealogiske analyse søger mod en ana-

lyse, der er ubekvem ved ikke at installere en historisk kontinuitet, som bekræfter os i vores forståelse af vores nutid, men derimod ægger til refleksion, spørgsmål og kritik.

Denne kritiske ambition retter sig som sagt især mod, hvad man kunne kalde vores videnskabelige og politiske diskursers epistemologi. Et aktuelt spørgsmål er således, hvad der sker med socialpolitikens epistemologi i en tid, hvor man synes at genopdage diskursive fragmenter, teknologier og magtformer, som oprindeligt blev udviklet sidst i 1800-tallet.

Hvordan kan sociale klienter og sociale problemer nu træde frem som objekter for erkendelse og intervention?

Abstract

DURING RECENT YEARS there has been a growing interest in the work of Michel Foucault and his way of doing historical sociology, in particular among young researchers and students. So far, however, discussions about the specific characteristics of this method have only been at a preliminary stage in the Scandinavian context. This article begins this debate by seeking to define the characteristics of genealogical method as it was practiced by Foucault and developed by his interlocutors. In particular, the article emphasizes how genealogy differs from other types of dominant historical-sociological analysis. In the first part of the article the genealogical method is described both by drawing upon Foucault himself and by drawing upon the more recent

governmentality literature. In the second part genealogy is contrasted by an influential historical-sociological tradition, namely marxist social history. This section points out a number of weaknesses and 'blind spots' pertaining to this approach and suggests how genealogy might offer a fruitful alternative. In the last part of the article the genealogical method is sought illustrated by means of a short empirical example, that is, a description of the 'conditions of possibility' for the emergence of modern social policy.

★

KEYWORDS: Genealogy, governmentality, Foucault, social policy, marxist history.

★ Noter

¹ Jeg takker Sociologisk Forsknings to anonyme referees for mange frugtbare kommentarer til en tidligere version af artiklen.

² Denne interesse har i det mindste på dansk udmøntet sig i en række genealogiske analyser, hvoraf bl.a. kan nævnes Niels Åkerstrøm Andersens (1995) genealogi over den "polycentrale" forvaltningspolitik, Christian Borchs (2004) genealogi over kriminalitetsbekæmpelse, samt min egen genealogiske analyse af nutidens "neofilantropiske" sociale arbejde (Villadsen, 2004).

³ Samtidig må det dog indrømmes af Foucaults forståelse af, hvad man ofte har kaldt materielle eller socio-økonomiske strukturer er noget uklare. Faktisk henviser han nu og da til sådanne elementer som en art rammesættende faktorer, bl.a. i hans analyser af disciplinens opkomst eller biomagtens regulering af kønslivet. På denne måde inddrages store historiske processer såsom demografisk ekspansion, landbrugets kapitalisering, urbanisering osv. parentetisk i Foucaults analyse. De får dog ikke lov at spille en rolle i deres egen ret, men optræder enkelte steder som en art fjerne rammebetingelser.

⁴ Man kan mere generelt hævde, at der savnes socialhistoriske undersøgelser, der går tættere på såvel de offentlige som private organisationers administrative og behandlingsmæssige praksisser. Se: Lauridsen (1996).

⁵ Foucault har som mål ikke operere med totaliserende begreber i sin historieskrivning — hvad enten der er tale om "et verdenssyn", "en idealtype" eller "en epokes særlige

ånd" (Foucault, 1972: 15). Ligeledes ønsker Foucault ikke at levere en "total" kritik af de vestlige samfunds udvikling, fx kritiserer han ikke som Weber rationalisering som en art overgribende proces (Villadsen, 2002: 83; Foucault, 1991: 79). Der er snarere tale om en række "lokale" genealogier over det moderne menneskes erfaring af sig selv: bl.a. mennesket som seksuelt, sindssygt eller kriminelt subjekt.

⁶ Ved 1891–92 reformen vedtages en særlig lov om alderdomsunderstøttelse, som for første gang indebærer statsrefusion — nemlig ved, at staten refunderer den af sognerådene tildelte hjælp med 50%. Med sygekasseloven i 1892 vedtages det at yde statstilskud til de frivillige sygekasser for ubemidlede. I 1898 vedtages loven om ulykkesforsikring, der pålægger virksomhedsejere erstatningsansvar for arbejdsulykker, såfremt de ikke har tegnet en forsikring. Og i 1907 vedtages loven om forsikring mod arbejdsløshed, hvorved også de arbejdsløse begynder at blive udskilt fra kategorien af fattige, der må søge hjælp fra det offentlige fattigvæsen.

⁷ Først i 1890'erne vedtages det at yde statstilskud til forskellige understøttelseskasser for på denne måde at indskrænke antallet af trængende, der må ty til det offentlige fattigvæsen.

⁸ Jeg har andetsteds diskuteret Foucaults genealogi over for genealogien hos Weber og Elias. Denne diskussion fokuserer på spørgsmålet om det moderne subjekts opkomst (Villadsen, 2005).

★ Referenser

Castel, R. (1994) "Problematization as a Mode of Reading History", in: Goldstein, J. (red) (1994) *Foucault and the Writing of History*. Oxford: Blackwell Publishers.

Baldwin, P. (1990) *The Politics of Social Solidarity: Class Bases of the European Welfare State 1875–1975*. Cambridge: Cambridge University Press.

Barry, A. m.fl. (red) (1996) *Foucault and Political Reason. Liberalism, Neo-liberalism and Rationalities of Government*. London: UCL Press.

Berionius, M. (1994) *Bidrag til de sociala undersökningarnas historie — eller til den vetenskabeliggjorda moralens genealogi*. Stockholm: Brutus Östlings Bokförlag Symposium.

Borch, C. (2004) *Kriminalitet og magt — dansk kriminalitetssemantik i det 20. århundrede*, Ph.d. afhandling. København: Det juridiske fakultet, Københavns Universitet.

Castel, R. (1994) "Problematization as a Mode of Reading History", in: Goldstein, J. (red), 1994, *Foucault and the Writing of History*. Oxford: Blackwell Publishers.

Davidson, A. (1986) "Archaeology, Genealogy, Ethics", in: Hoy, D (red) (1986) *Foucault: A Critical Reader*. Oxford: Basil Blackwell.

Dean, M. (1992) "A Genealogy of the Government of Poverty", i: *Economy and Society*, no. 3, 1992.

Dean, M. (1999) *Governmentality — Power and Rule in Modern Society*. London: Sage Publications.

- Dreyfus, H. & Rabinow, P. (1982) *Foucault — beyond structuralism and hermeneutics*. Harvester Wheatsheaf, New York.
- Donzelot, J. (1979) *Policing of Families*. New York: Pantheon.
- Donzelot, J. (1995) (1984): "Promoveringen af det sociale", in: *Dansk Sociologi*, nr. 6 (96).
- Ewald, F. (1991) "Insurance and Risk", in: Burchell, G. m.fl. (red) *The Foucault Effect*. The University of Chicago Press, Hemel Hemstead.
- Foucault, M. (1965) (1961): *Madness and Civilisation: a History of Insanity in the Age of Reason*. Tavistock, London.
- Foucault, M., (1972) (1969): *The Archaeology of Knowledge*. Routledge, London.
- Foucault, M. (1982) "The Subject and Power", i: Dreyfus, H. & Rabinow, P., 1982, *Foucault — beyond structuralism and hermeneutics*. Harvester Wheatsheaf, New York.
- Foucault, M. (1983) "Nietzsche, genealogien, historien", in: Olesen, S. O. (red) (1983) *Epistemologi*. Rhodos, København.
- Foucault, M. (1987) "Hvad er oplysning?", in: *Slagmark*, nr. 9, 1987.
- Foucault, M. (1991) "Questions of Method", in: Burchell, G. m.fl. (red) (1991) *The Foucault Effect*. The University of Chicago Press, Hemel Hemstead.
- Foucault, M. (1994) (1976) *Viljen til viden — Seksualitetens historie 1*. Det lille Forlag, Frederiksberg.
- Foucault, M. (2002) (1975) *Overvågning og straf — fængslets fødsel*. Det lille Forlag, Frederiksberg.
- Goldstein, J. (1984) "Foucault among the Sociologists: The 'Disciplines' and the History of the Professions", in: *History and Theory*, Vol. 23, No. 2, 1984.
- Gordon, C. (1980) "Afterword", in: Gordon, C. (red): *Michel Foucault: Power/Knowledge — Selected Interviews and other Writings 1972–1977*. Pantheon, New York.
- Hacking, I. (1986) "The Archaeology of Foucault", i Hoy, D (red) 1986, *Foucault — A Critical Reader*. Basil Blackwell, Oxford.
- Hornemann Møller, I. (1981) *Klassekamp og sociallovgivning 1850–1970*, Socialistiske Økonomers Skriftserie, nr. 5. Socialistiske Økonomers Forlag, København.
- Hunt, A. (1996) "Governing the City: liberalism and early modern modes of government", in: Barry, A. m.fl. (red) (1996) *Foucault and Political Reason. Liberalism, Neo-liberalism and Rationalities of Government*. London: UCL Press.
- Jonasen, V. (1994) *Dansk socialpolitik 1708–1994, Menneske, økonomi, samfund*, Den sociale højskole i Århus, Hørning.
- Miller, P. & Rose, N. (1990) "Governing Economic Life", in: *Economy and Society* 19 (1).
- Miller, P. & Rose, N. (1992) "Political power beyond the State — Problematics of government", in: *British Journal of Sociology*, 43 (2).
- Noujain, E. G. (1987) "History as genealogy: An exploration of Foucault's Approach to History", i: Griffiths, A. P. (red), 1987, *Contemporary French Philosophy*. New York: Cambridge University Press.
- Osborne, T. & Rose, N. (1997) "In the Name of Society — or Three Theses on the History of Social Thought", i: *History of the Human Sciences*, vol. 10, no. 3, 1997.
- Owen, D. (1994) *Maturity and Modernity — Nietzsche, Weber, Foucault and the Ambivalence of Reason*. London: Routledge.
- Poster, M. (1984) *Foucault, Marxism & History — Mode of Production versus Mode of Information*. Polity Press, Cambridge.
- Rose, N. (1999) *Powers of Freedom: re-framing political thought*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Schaanning, E. (1987) *Vitenskap som skapt viten — Foucault og historisk praksis*. Oslo: Spartacus Forlag.
- Skov Henriksen, L. (1995) *Frivillige organisationer i den decentrale velfærdsstat*, Skriftserie nr. 1. Aalborg: Institut for Sociale Forhold og Organisation, Aalborg universitet.
- Stockholm Banke, C. F. (1999) *Den sociale ingeniørkunst i Danmark: familie, stat og politik fra 1900 til 1945*, Ph.d. afhandling, Institut for Historie og Samfundsforhold. Roskilde: Roskilde Universitetscenter.
- Villadsen, K. (2002) "Foucault og liberalismekritik — governmentalitet eller genealogi som analysestrategi", in: *Dansk Sociologi*, nr. 3, 2002.
- Villadsen, K. (2004) *Det sociale arbejdes genealogi — kampen om at gøre fattige og udstødte til frie mennesker*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Villadsen, K. (2005) "Skabelsen af det moderne subjekt — Temaet hos Weber, Elias og Foucault". Under review in: *Distinktion — Journal of Scandinavian Social Theory*.
- Walters, W. (1994) "The discovery of 'unemployment': new forms for the government of poverty", i: *Economy and Society*, Vol. 23, No. 3, August 1994.
- Åkerstrøm Andersen, N. (1995) *Selvskabt forvaltning — forvaltningspolitikken og centralforvaltningens udvikling i Danmark fra 1900–1994*. København: Nyt fra samfundsvidenskabene.

Vilka vill jobba till 65? Synen på arbete och privatliv hos den äldre arbetskraften

av Tiiu Soidre

Tiiu Soidre är docent vid sociologiska institutionen, Göteborgs universitet. Hon är arbetsmarknadsforskare och hennes intresse för närvarande är att utifrån ett könsperspektiv studera äldre medelålders situation, möjligheter och preferenser på arbetsmarknaden

EN ÖKAD UPPMÄRKSAMHET riktas mot äldre människor på arbetsmarknaden. Trots att befolkningen blir äldre och friskare tycks utträdet från arbetsmarknaden före den reguljära pensionsåldern ske tidigare (Guillemard 1989; Kohli & Rein 1991; Wadensjö & Sjögren 1999; RFV 2002; OECD 2003). Samtidigt talas det i den allmänna debatten om att vi bör arbeta längre än vad vi gör för att kunna hålla såväl arbetskraftsutbudet som offentliga välfärdstjänster på en önskvärd nivå (SOU 2003:91; OECD2003; Wetterberg 2004). Lagstiftningen har också ändrats så att de nu är möjligt att arbeta till 67 års ålder om man så önskar, men i de flesta tjänstepensionsavtal mellan arbetsmarknadens parter ses fortfarande 65 år som den normala pensionsåldern (SOU 2003:91, 111).

Syftet med denna artikel är att undersöka vilka faktorer som bidrar till att människor i den övre medelåldern önskar arbeta mindre eller eventuellt inte alls.¹ Vad det är som får dem att vilja minska sitt deltagande i arbetslivet? Huvudfrågan är om dessa preferenser är relaterade till hur individernas arbetsförhållanden ser ut och vilken arbetstid man har eller om även generella attityder

rörande arbete och privatliv spelar in. Ser vidare dessa mönster likadana ut för kvinnor och män, och vilka är de verkande mekanismerna?

Preferensteori

I föreliggande artikel är det inte vad människor faktiskt gör som är i fokus utan vad de önskar göra, dvs. deras preferenser. Preferenser kan ses som dispositioner att handla på ett visst sätt eller i en viss riktning. Teoretiskt knyter jag här an till Hakims (1998; 2000) preferensteori som jag avsevärt modifierar. Hakim menar att kvinnor gör medvetna val huruvida de vill arbeta över huvud taget och i så fall hur mycket de vill arbeta. Hon urskiljer tre typer av kvinnor och hur de förhåller sig till förvärvsarbete: de hemcentrerade, de adaptiva och de arbetscentrerade. De hemcentrerade vill inte förvärvsarbete utan helst ägna sig åt hem och barn, och de är inte heller särskilt mottagliga för åtgärder som vidtas för att stimulera och underlätta kvinnors förvärvsarbete. De arbetscentrerade går in för förvärvsarbete och de är inte särskilt mottagliga för social- eller familjepolitiska åtgärder. Den adaptiva gruppen vill kunna förena barn och arbete, men arbetet har inte högsta prioritet bland dem. De är också den grupp som är mest mottaglig för sociala och ekonomiska åtgärder.

I en svensk kontext tycker jag att det är svårt att urskilja tre distinkta typer i de här avseendena. Individer är snarare mer eller mindre mottagliga för olika policyåtgärder vare sig dessa gäller anställnings- och rekryteringspolitik, skattepolitik eller social- och familjepolitik. Det kan i och för sig finnas trösklar som påverkar det man önskar

göra, men det är rimligt att se benägenheten att förvärvsarbete som ett kontinuum snarare än att den utgör tre distinkta grupper. För det andra är Hakims teori begränsad till att främst gälla kvinnor som eventuellt har omsorg om barn. Hur ser preferenserna ut bland äldre medelålders kvinnor som vanligtvis inte har omsorgsansvar att tänka på? För det tredje vill jag inkludera män i diskussionen. Även män, och vilka beslut de fattar om sitt deltagande i arbetslivet, är påverkade av olika rekryterings- och befodringspolicies och åtgärder inom de skatte- och socialpolitiska områdena. En modifierad preferensteori för personer i den övre medelåldern skulle innebära att kvinnor och män i *varierande grad* är mottagliga för olika åtgärder statsmakter, arbetsgivare och fackliga organisationer vidtar eller förhandlar fram. Jag vill därför utvidga resonemanget till att teorin även gäller äldre medelålders personer och vad det är som får dem att vilja arbeta, att arbeta mindre eller inte alls. Mitt intresse i denna artikel är vad arbetsförhållanden, arbetstid och olika arbetslivs- och privatlivsrelaterade attityder betyder för hur mycket man önskar arbeta i slutet av sitt arbetsliv och inte vad olika policyåtgärder har för konsekvenser för människors preferenser.

Människor fattare vidare inte beslut hela tiden om de skall jobba eller inte. Mycket av det man gör till vardags är taget för givet. Men när människor börjar närma sig den ålder som normalt ses som den när man skall gå i pension, måste man börja reflektera över hur man vill sluta sitt yrkesliv. Men det är inte enbart förvärvsarbetet som ingår i dessa överväganden. Även livet utanför arbetslivet, privatlivet, ingår rimligtvis i män-

niskors funderingar. I litteraturen har det dykt upp ett nytt begrepp: den tredje åldern (Laslett 1989). Med den tredje åldern avses kortfattat den period från när man slutar sitt yrkesliv till den man behöver äldreomsorg. Människor vill kanske förlänga den tredje åldern av olika skäl. För- och nackdelar med att fortsätta ägna sig åt förvärvsarbete respektive att helt eller delvis ägna sig åt livet utanför arbetet beaktas sannolikt.

Frågan för denna artikel är om och hur individens arbetsförhållanden och arbetstid samt olika attityder till arbete och till privatlivet, påverkar deras preferenser angående hur mycket de vill minska sitt deltagande i arbetslivet. Det är två aspekter av arbetstidsreduktion som avses: att minska sin arbetstid respektive att sluta arbeta helt före 65 års ålder.

Varför slutar folk arbeta?

Rent allmänt kan man se på människors deltagande i arbetslivet i termer av push och pull. Det finns attraherande (pull) respektive repellerande (push) krafter som håller kvar respektive trycker ut människor ur arbetslivet. Dessa kan vara mer eller mindre tvingande till sin natur. Behovet av ekonomisk försörjning är en grundläggande orsak som gör det nödvändigt för de flesta att förvärvsarbete (Furåker 1996). Men det finns även faktorer av normativt, socialt och kognitivt slag som gör att människor upplever förvärvsarbete som positivt och önskvärt. Men förhållanden i arbetet — och utanför — kan göra det mindre tilltalande att finnas kvar i arbetslivet, och det kan finnas omständigheter som förhindrar eller försvårar det helt och hållet. Institutionaliserade

förhållanden om hur arbetslivet är organiserat och reglerat samt under vilka villkor arbetet sker spelar givetvis in. Men även hur män och kvinnor själva ser på förvärvsarbete och sin egen identitet och roll i förhållande till det påverkar i vilken omfattning man kan och vill arbeta.

Repellerande faktorer, s.k. push-faktorer, när det gäller att minska sitt deltagande i arbetslivet kan vara att man inte orkar arbeta längre på grund av nedsatt hälsa. Men även arbetsmiljöförhållanden i form av höjda krav och ökad stress i arbetet och/eller negativa attityder till äldre från arbetsgivarens eller arbetskamraternas sida har betydelse (Hjort 1996; Solem 1996; 2001; Isaksson & Johansson 1997; Johansson 1997; Nylén & Torgén 2002).

I samband med nedskärningar och speciellt i tider av hög arbetslöshet upplever äldre personer ett ökat tryck att sluta arbeta för att unga skall beredas plats. Särskilt äldre kvinnor förväntas sluta i förtid (Walker & Maltby 1997), och i en undersökning utförd i tolv EU-länder ansåg de flesta att äldre människor på ett eller annat sätt blir diskriminerade i arbetslivet (Walker & Maltby 1997). Särskilt påtagligt ansågs detta vara när det gäller rekrytering. Även Riksförsäkringsverkets undersökning av hur arbetsgivare ser på rekrytering av äldre människor visar att man ogärna anställer individer över 50 år (RFV 2001). Att äldre människor blir missgynnade när det gäller befordran och möjligheter till utbildning tycks en klar majoritet i de undersökta EU-länderna anse (Walker & Maltby 1997). Någon form av ålderism (stereotypa negativa föreställningar om äldre människor) tycks inte vara så ovanliga i arbetslivet och som kan påverka villkoren för den

äldre arbetskraften, åtminstone som de vanligtvis uppfattas och inte enbart av de direkt berörda, och som sannolikt påverkar deras preferenser om och hur mycket de vill arbeta.

Men det finns också s.k. pullfaktorer, det som håller kvar människor i arbetslivet och som är andra än de rent ekonomiska. Det finns värden som motiverar individen att yrkesarbeta och vilja fortsätta med det. Man kan uppleva hög tillfredsställelse med sitt arbete därför att det är utvecklande, intressant eller meningsfullt, och arbetet kan också fylla sociala behov för många (Eriksson 1998; Theanderson 2000; Berglund 2001). Det finns inte heller empiriskt stöd för att äldre skulle vara mindre tillfredsställda med sina jobb än yngre eller att man har en lägre grad av arbetsorientering, och att det är därför man skulle vilja sluta arbeta. Om det finns några åldersmässiga skillnader tycks det snarare peka på det motsatta (Warr 1992; Johansson, Isaksson & Sjöberg 1996; Swallfors, Halvorsen & Andersen 2001). Arbetet kan för vissa individer upplevas som mer meningsfullt än det man skulle kunna göra eller känner sig vara tvungen att göra om man inte förvärsarbetade. I sådana fall vill man troligen förvärsarbete så länge som möjligt.

Men det finns också ett liv utanför arbetet som kan vara mer eller mindre lockande. Man kanske vill utvidga den s.k. tredje åldern för att hinna med annat man önskar göra "innan man blir för gammal". Man kanske vill resa, ägna sig åt någon hobby, umgås med barnbarnen eller vad det nu kan vara. En del vill kanske sluta av hälsoskäl, att man inte tycker sig orka längre. Om man således ser problematiken från privatlivets sida så finns pull-mekanismer som lockar ut folk

från arbetslivet. Förhållanden utanför arbetslivet kan framstå som mer tilltalande och lockande än att bli kvar i förvärslivet (Nylén & Torgén 2002). En faktor som särskilt kan locka individerna ur arbetskraften i sådana situationer är acceptabla ekonomiska villkor, dvs. att det är ekonomiskt möjligt att sluta arbeta i förtid.

Empiriskt material

Datainsamling och urval. Individernas inställning till och skilda övertåganden när det gäller förvärsarbete, i vilken omfattning man önskar jobba och hur länge man vill det åldersmässigt har empiriskt undersökts med tilläggsfrågor till den svenska arbetskraftsundersökningen (AKU). Datainsamlingen genomfördes av Statistiska centralbyrån i slutet av 2001 och riktades till ett urval av befolkningen i åldern 55–64 år folkbokförda i Sverige. Tjugotalet frågor rörande uppfattning om och inställning till olika förhållanden i arbetslivet samt till förhållanden utanför detta har ställts. Därtill finns frågor av faktakaraktär samt variabler från själva huvudundersökningen: AKU.

Analyserna i denna uppsats avser dem som är sysselsatta och utgörs av 1 072 individer varav 544 är män och 528 är kvinnor. De vikter som SCB bifogat för att minska eventuella skevheter beroende på bortfall och urval används i analyserna. Dessa är dock anpassade till urvalsstorleken så att inte helt missvisande signifikansnivåer uppnås.

Oberoende variabler. Antalet variabler har reducerat via två faktoranalyser vilka presenteras

i bilagan. Den första faktoranalysen rör vilka arbetsförhållanden människor har och i den har tre faktorer, s.k. latent variabler, extraherats. Den andra faktoranalysen rör hur man ställer sig till olika förhållanden i arbetslivet och privatlivet som eventuellt har betydelse för om man vill reducera sitt deltagande i arbetslivet. Här är antalet erhållna faktorer fyra.

Utifrån "factor scores" som genereras i faktoranalyserna har sju skalor skapats. Dessa är standardiserade med medelvärdet 0 och standardavvikelsen 1. För att dessa lättare skall kunna tolkas har alla skalor transformerats till att gälla intervallet 0–10; alla skalor får på så sätt samma högsta och lägsta värde (de Vaus 2002, 186–94). Medelvärden och standardavvikelser för skalorna presenteras i *tabell B2* i bilagan.

De latent variablerna är nedanstående:

Arbetsmiljövariabler:

1. I vilken grad arbetet är socialt belönande (högt värde — i hög grad);
2. I vilken grad arbetet är mentalt stimulerande (högt värde — i hög grad);
3. I vilken grad arbetet är påfrestande (högt värde — i hög grad);

Attitydvariabler:

4. I vilken grad man har en positiv attityd till arbete (högt värde — positiv attityd);
5. I vilken grad man vill ha mer utrymme för privatlivet (högt värde — i hög grad);
6. I vilken grad man känner sig överflödigt eller inte behövd i arbetslivet (högt värde — i hög grad);
7. I vilken grad man arbetar av ekonomiska skäl (högt värde — i hög grad);

Därtill kommer

8. Arbetstid med kategorierna *heltid* och *deltid*;
9. Att man vill arbeta mindre eller inte alls på grund av hälsoskäl med kategorierna *ett mycket viktigt skäl/ganska viktigt skäl* respektive *ett ganska oviktigt skäl/inte alls* med den senare som referenskategori;
10. Socio-ekonomisk position med *högre tjänstemän* som referenskategori.

Dessutom kontrolleras i analyserna för respondenternas ålder eftersom de som är kvar i arbetskraften är selekterat efter ålder. Ju äldre man är desto färre är kvar. Eftersom alla skalor inte är linjära i logiten, ett krav för att använda kontinuerliga variabler i logitmodeller (Menard 2002, 61), så har de trikotomiserats med kategorierna "i hög grad", "i varken hög eller låg grad" samt "i låg grad".

Modeller och hypoteser

I de hypoteser som jag formulerar nedan relateras den modifierade preferensteorin till de arbets-sociologiska rön som jag presenterat tidigare. Jag utgår också ifrån att det finns anpassningsmekanismer av dissonansreducerande karaktär som innebär att de arbetsförhållanden och attityder individerna har är konsistenta med de preferenser de ger uttryck för (Festinger 1957; Wicklund & Brehm 1976; jfr. Elster 1998).

Om vi först tar arbetslivet som utgångspunkt kan vi anta att individer med goda arbetsförhållanden önskar arbeta både mer och längre. Hypotesen är att de i alla fall inte vill minska sin

arbetstid och inte heller att sluta arbete helt för 65 års ålder. Om man har dåliga arbetsförhållanden är hypotesen att man både vill arbeta mindre och sluta i förtid. Dålig hälsa antas också fungera som en pushfaktor som närmast tvingar människor att dra ner på sin förvärvsverksamhet. Men människors arbetsförhållanden påverkas också av hennes socio-ekonomiska ställning. Individer i högre klasspositioner har oftast bättre arbetsmiljö och anställningsvillkor (Berglund & Schedin 2002; Eriksson & Larsson 2002). Vidare antas det att människors arbetsförhållande påverkar hennes inställning till arbete och möjligen också hennes inställning till livet utanför detta.

Om man vidare känner att man inte längre är behövd i arbetslivet, antingen för att arbetsgivare och arbetskamrater vill ha yngre folk eller för att man själv tycker man skall bereda plats för de yngre, är det rimligt att man vill sluta i förtid eller gå ner i arbetstid. Att behöva arbeta för pengar håller troligen kvar människor i arbete både när det gäller hur mycket och hur länge man vill arbeta.

Om vi tar livet utanför arbetslivet, privatlivet, som utgångspunkt är hypotesen att om man önskar ha mer tid för olika saker i privatlivet fungerar det som en pull-faktor som lockar ut människor ur arbete. Det gäller både att man vill arbeta mindre och att man vill sluta tidigare. Privatlivet och vad man vill ha utrymme för att göra där innebär kanhända att det livet framstår i ljusare dager om arbetet är torftigt eller ansträngande (Nylén & Torgén 2002). Men värderar man det livet inte så högt så vill man kanske hellre arbeta, både mer och längre.

Att deltidsarbetande vill arbeta mindre än vad de gör är inte så troligt. Jag antar också att kortare arbetstid respektive tidig exit från arbetslivet delvis är funktionella alternativ. Hypotesen är således att deltidsarbete minskar sannolikheten för att önska sig en tidig avgång från arbetslivet.

I ANALYSERNA används logit-modeller som huvudverktyg. Det beroende variabeln är i vilken grad man önskar reducera sitt deltagande i arbetslivet. En variabel med tre kategorier vilka mäter graden av önskat deltagande i arbetslivet har konstruerats. Den största reduktionen av arbete sker när man vill sluta arbeta före 65 års ålder. Nästa i ordning är att man vill reducera sin arbetstid men inte sluta i förtid. Den slutgiltiga kategorin är där man varken vill reducera sin arbetstid eller sluta i förtid. Det är den sista kategorin som utgör referenskategori i de multinominala regressionsmodeller som används.² Det innebär att de skattade koefficienterna skall ställas i relation till den kategorin.

Mot den beroende variabeln ställs två uppsättningar av oberoende variabler vilka motsvarar modell 1 och modell 2. I den första modellen ingår individernas arbetsförhållanden, arbetstid samt upplevd hälsa. Dessutom finns individernas socio-ekonomiska position med i modellen. Skälet till detta är att arbetsförhållanden, arbetstid samt upplevd hälsa är betingade av individernas position i arbetslivet. Kontroll sker även för individernas ålder eftersom arbetslivsdeltagande är selekterat efter ålder. I den andra modellen

ingår förutom dessa variabler olika attitydvariabler rörande arbetslivet och privatlivet. Av särskilt intresse är att se om koefficienterna för variablerna i modell 1 förändras när olika attitydvariabler förs in i analysen i modell 2. Dessa eventuella förändringar kan ge oss ledtrådar till vilka mekanismer eller processer som genererar eller förmedlar utfallet (Aneshensel 2002; se även Djurfeldt m.fl 2003).

Som redskap i att studera hur dessa förändringar sker tas fyra linjära regressionsmodeller till hjälp där variablerna från modell 1 ovan (arbetsförhållanden, arbetstid, hälsoskäl och socio-ekonomisk position) ingår som oberoende variabler och de fyra attitydvariablerna rörande arbetslivet och privatlivet, dvs. de som tillkommit i modell 2, utgör de oberoende. Dessa fyra variabler är: I vilken grad man har en positiv attityd till arbete; i vilken grad man känner sig överflödig i arbetslivet; i vilken grad man arbetar av ekonomiska skäl; samt i vilken grad man vill ha mer utrymme för privatlivet. Alla dessa är skalor i intervallet 0–10.

Genomgående görs separata analyser för kvinnor och män. Skälet för det är att kön generellt är särskiljande när det gäller arbete, både när det gäller förvärvsarbete och oavlönat arbete. Kvinnor och män har i hög grad olika arbetskraftsdeltagande. Det gäller såväl om man förvärvsarbetar över huvud taget som hur lång arbetstid man har. Män och kvinnor finns vidare i stor utsträckning i olika branscher och yrken med olika villkor, och de har olika ansvar och delaktighet i den oavlönade sfären (Ahrne & Roman 1997; Neramo 1999; Soidre 2002; se även Ginn & Arber 1991).

Analys

När det gäller hur mycket man förvärvsarbetar tidsmässigt så arbetar de flesta män — 88 procent — heltid medan 58 procent av kvinnorna gör det. I *tabell 1* framgår att av de heltidsarbetande vill ungefär hälften av både män och kvinnor sluta arbete före 65 års ålder. Av de deltidssarbetande kvinnorna är nivån för detta endast några procentenheter lägre medan de för de deltidssarbetande männen har halverats. Deltid för män är emellertid relativt ovanligt.

Kombinationsvariabeln där hänsyn tas både till önskan om man vill minska sin arbetstid och till om man vill sluta före 65 års ålder visar att i genomsnitt vill 40 procent av både kvinnor och män varken minska sin arbetstid eller sluta i förtid. Knappt en av sex vill arbeta mindre men arbeta åtminstone ända fram till 65 års ålder, och slutligen vill omkring två av sex varken ha kortare arbetstid eller sluta i förtid. Bland de deltidssarbetande är skillnaden mellan kvinnor och män större när det gäller att vilja sluta arbeta i förtid. Det är få eller inga som vill reducera sin arbetstid. Däremot är det ungefär hälften av de deltidssarbetande kvinnorna som vill sluta före 65 års ålder men endast en fjärdedel av de deltidssarbetande männen.

Varför kvinnor vill arbeta mindre

Vad är det då för förhållanden som har betydelse för att äldre medelålders kvinnor vill minska sitt deltagande i arbetslivet? Utifrån *modell 1*, *tabell 2*, där kvinnornas arbetsmiljöförhållanden, arbetstid, hälsoskäl och socio-ekonomisk position ingår som oberoende variabler, kan vi konstatera att som väntat vill de deltidssarbetande

Tabell 1: Önskemål om kortare arbetstid eller tidig pensionering efter kön och arbetstid

Viktade värden. Procent.

	Kvinnor		Män	
	Heltid	Deltid	Heltid	Deltid
Vill sluta före 65	52,4	50,5	50,4	24,2
Vill arbeta kortare tid men inte sluta före 65	13,4	1,9	14,2	0
Vill vare sig arbeta kortare tid eller sluta före 65	34,1	47,6	35,4	75,8
Totalt	100	100	100	100
Antal	290	212	486	62

betydligt mer sällan än heltidsarbetande arbeta kortare tid än vad de gör. Inte heller de med ett mentalt stimulerande arbete vill förkorta sin arbetstid. Mentalt stimulerande arbeten har de med högre tjänstemannayrken i större utsträckning än andra kategorier anställda och störst är skillnaden till dem med arbetaryrken (ej visat i tabell). Vare sig deltidsarbete eller ett mentalt stimulerande arbete har emellertid någon signifikant betydelse för att vilja sluta arbeta i förtid (dvs. före 65 års ålder).

Okvalificerade arbetare önskar i lägre utsträckning än högre tjänstemän minska sin arbetstid. Troligen har de inte ekonomiska möjligheter att göra det, och de arbetar redan i relativt större utsträckning deltid. De som däremot har påfrestande arbeten önskar i större utsträckning sluta arbeta före den reguljära pensionsåldern. Ett påfrestande arbete anser de med arbetaryrken ha i betydligt högre utsträckning än de med tjänstemannayrken (ej visat i tabellform). Ett påfrestande arbete ökar tydligt benägenheten att föredra en tidig sorti från arbetslivet.

Effekten av att ha ett deltidsarbete kvarstår när attitydvariablerna införts vilket framgår av *modell 2* i *tabell 2*. Deltidsarbetande kvinnor vill i lägre utsträckning än heltidsarbetande arbeta mindre, och att ha ett deltidsarbete har ingen signifikant effekt på önskemålet att sluta arbeta i förtid. För kvinnor tycks således inte ett deltidsarbete vara ett funktionellt alternativ till att sluta arbeta helt. Det gör varken till eller ifrån i det avseendet. Okvalificerade arbetare vill i lägre utsträckning än högre tjänstemän varken sluta tidigare eller arbeta mindre och det senare gäller även de lägre tjänstemännen. Det kan möjligen vara mer komplexa ekonomiska orsaker bakom detta, t.ex. den framtida pensionens storlek, även om det i modellen har tagits hänsyn till i vilken grad man måste arbeta av ekonomiska skäl.

Den direkta effekten av att ha ett påfrestande arbete på kvinnors preferenser för att vilja sluta i förtid kvarstår även när attitydvariablerna har införts i *modell 2*. Ett mentalt stimulerande arbete däremot verkar främst *indirekt* via attityden till arbete. Den direkta effekten från *modell 1*

Tabell 2. Relativa effekter på önskad reduktion av deltagande i arbetslivet för kvinnor

Multinominell logistisk regression med kontroll för ålder. Viktade värden. Oddskvoter. N=496.

	Modell 1		Modell 2	
	Önskar sluta tidigare	Önskar arbeta mindre	Önskar sluta tidigare	
<i>Arbetstid (Heltid=ref)</i>				
Deltid	1,025	0,122***	1,054	0,133***
<i>Socio-ekonomisk position (högre tjänsteman=ref)</i>				
Okvalificerad arbetare	0,450	0,215*	0,394*	0,185*
Kvalificerad arbetare	0,855	0,308	0,652	0,265
Lägre tjänsteman	0,963	0,312	0,812	0,258*
Tjänsteman på mellannivå	1,060	0,741	1,059	0,747
Företagare	0,404	0,581	0,273*	0,305
<i>Hälsoskäl (nej=ref)</i>				
Ja	1,070	1,509	0,909	1,494
<i>Socialt belönande (i låg grad=ref)</i>				
I varken hög eller låg grad	0,743	0,555	0,852	0,718
I hög grad	0,983	0,733	1,515	1,263
<i>Mentalt belönande (skala 0–10)</i>				
Påfrestande (skala 0–10)	1,225***	1,084	1,204**	1,097
Attityd till arbete (skala 0–10)			0,797**	0,699**
<i>Känner sig överflödigt eller onödigt i arbetslivet (skala 0–10)</i>				
			1,052	0,941
<i>Arbetar av ekonomiska skäl (skala 0–10)</i>				
			1,099	0,989
<i>Vill ha mer utrymme för privatlivet (i låg grad=ref)</i>				
Varken i låg eller hög grad			2,904***	1,837
I hög grad			8,520***	2,936*
Nagelkerke	0,273		0,394	

Anm.: Signifikansnivåer: *** p<0,001; ** p<0,01; * p<0,05.

Tabell 3: Sambandet mellan arbetsförhållanden och attityder rörande arbetsliv och livet utanför arbetslivet för kvinnor

Linjär regression med kontroll för ålder. Ostandardiserade regressionskoefficienter. Viktade värden. N=502

	Attityd till arbete	Känner sig överflödig eller inte behövd i arbetslivet	Vill ha mer utrymme för privatlivet	Arbetar av ekonomiska skäl
Socialt belönande arbete a)	0,387***	-0,057	-0,034	-0,037
Mentalt stimulerande arbete a)	0,479***	-0,159**	0,041	-0,050
Påfrestande arbete a)	0,094**	-0,039	0,133***	0,002
Heltid (heltid=ref.)	-0,072	0,007	0,010	0,556**
Hälsoskäl (nej=ref.)	0,150	0,482**	0,530**	-0,127
Socio-ekonomisk position (högre tjm=ref)				
Okvalificerad arbetare	-0,029	0,473	0,318	-0,641
Kvalificerad arbetare	0,230	0,207	0,642*	0,162
Lägre tjänsteman	-0,391	0,842**	0,491	-1,040**
Tjänsteman på mellannivå	-0,036	0,351	0,294	-0,553
Företagare	-1,019**	-0,467	0,329*	-1,560***
Adj. R ²	0,279***	0,072***	0,048***	0,049***

Anm.: Signifikansnivåer: *** p<0,001; ** p<0,01; * p<0,05

a) Variablerna varierar mellan 0 och 10.

försvinner när attitydvariablerna införs. Att det är via attityden till arbete som effekten sker framgår av *tabell 3*. Ju bättre jobben är socialt och mentalt, desto mer positiv är attityden till arbete. Men även motsatserna gäller. Ett dåligt jobb socialt och mentalt bidrar till en mer negativ attityd till arbete. Även ett påfrestande arbete bidrar till en positiv attityd till arbete, om än effekten härvidlag är betydligt svagare än när

det gäller de sociala och mentala faktorerna. En positiv attityd till arbete bidrar generellt till att preferenserna för att försvinna helt eller delvis från arbetslivet minskar, medan en mer negativ attityd i det avseendet ökar den benägenheten. Kvinnliga företagare är inte odelathängivna sitt arbete. Jämfört med högre tjänstemän har de en betydligt mer negativ attityd till arbete vilket framgår i *tabell 3*.

Ett mentalt stimulerande arbete verkar vidare minska känslan av att vara överflödig eller inte behövd i arbetslivet men den känslan är signifikant högre för lägre tjänstemän än den är för högre tjänstemän. Variabeln att känna sig inte vara behövd i arbetslivet har emellertid ingen signifikant effekt på kvinnors önskemål att reducera sitt deltagande i arbetslivet.

Den tydligaste och starkaste effekten på önskemålen att minska sitt deltagande i arbetslivet har dimensionen hur man värderar ett större utrymme för privatlivet. En hög värdering av privatlivet har en mycket stark effekt på kvinnors preferenser. Det bidrar både till att de vill arbeta mindre än vad de gör och att de vill sluta arbeta tidigare än vid 65 års ålder. I viss mån blir värderingen av det livet mer positiv om ens arbete är påfrestande samt om man har nedsatt hälsa, vilket framgår av *tabell 4*. Även kvalificerade arbetare och företagare (jämfört med högre tjänstemän) har en högre värdering av privatlivet. Att slutligen behöva arbeta för pengar eller för att man känner sig överflödig i arbetslivet har inte någon signifikant effekt på kvinnors preferenser för att minska sitt deltagande i arbetslivet. Inte heller hälsoskäl har någon direkt effekt på deras önskemål.

Varför män vill arbeta mindre

Bilden för män, som presenteras i *tabell 4* och *tabell 5*, skiljer sig i flera avseenden från den vi fått för kvinnor. De deltidsarbetande männen är få varför inga skattningar av effekter på önskemålet att minska sin arbetstid kan erhållas. Om man endast tar hänsyn till arbetstid, socio-ekonomisk ställning, hälsoskäl samt arbetsförhållanden

som i *modell 1, tabell 4*, är tendensen att deltidsarbetande män vill i betydligt lägre utsträckning än heltidsarbetande sluta arbeta före 65 års ålder. Detta samband kvarstår i stort sett när vi för in attitydvariablerna i *modell 2*. Deltidsarbete för män är möjligen ett funktionellt alternativ till för tidig avgång. Män i relativt kvalificerade positioner, kvalificerade arbetare och tjänstemän på mellannivå, vill i signifikant högre utsträckning än män med högre tjänstemannayrken sluta i förtid, medan företagare i signifikant högre grad önskar arbeta mindre än de gör. Förmodligen har många företagare långa arbetstider. Hälsoskäl är oväntat inget skäl vare sig till att vilja sluta arbeta i förtid eller till att arbeta mindre.

När det gäller arbetsförhållanden kan vi i *modell 1, tabell 4* se att för män med socialt stimulerande arbeten minskar benägenheten att vilja sluta "före sin tid", men även den effekten verkar främst via attityden till arbete vilket framgår av *modell 2* och *tabell 5*. Det är företagare, tjänstemän på mellannivå och arbetare jämfört med högre tjänstemän som i signifikant högre grad har socialt belönande arbeten (ej visat i tabell). Män med påfrestande arbeten önskar i signifikant högre utsträckning arbeta mindre än vad man gör. Däremot har det ingen effekt på att vilja sluta i förtid. Det finns inga socio-ekonomiska skillnader vilka som har påfrestande arbeten. Sådana skillnader finns däremot beträffande att ha ett mentalt stimulerande arbete där de högre tjänstemännen utmärker sig. Den faktorn har enligt *modell 1* emellertid ingen signifikant effekt på att vilja reducera sin arbetsinsats, vare sig det gäller att sluta arbeta i förtid eller att arbeta mindre.

Tabell 4: Relativa effekter på önskad reduktion av deltagande i arbetslivet för män.

Linjär regression med kontroll för ålder. Ostandardiserade regressionskoefficienter. Viktade värden. N=502

	Modell 1		Modell 2	
	Önskar sluta tidigare	Önskar arbeta mindre	Önskar sluta tidigare	Önskar arbeta mindre
<i>Arbetstid (heltid=ref.)</i>				
Deltid	0,319	a)	0,395*	a)
<i>Socio-ekonomisk position (högre tjänsteman=ref)</i>				
Okvalificerad arbetare	1,307	1,137	0,988	0,984
Kvalificerad arbetare	2,676*	2,308	1,832	1,822
Lägre tjänsteman	1,114	1,678	0,872	1,759
Tjänsteman på mellannivå	2,386*	1,704	2,090*	1,432
Företagare	1,409	3,628*	1,616	3,474*
<i>Hälsoskäl (nej=ref.)</i>				
Ja	1,449	0,954	1,134	0,716
<i>Socialt belönande (i låg grad=ref.)</i>				
I varken hög eller låg grad	0,711	1,031	0,749	1,148
I hög grad	0,461**	0,732	0,585	0,905
<i>Mentalt belönande (skala 0-10)</i>				
Påfrestande (skala 0-10)	1,148	1,094	1,247*	1,164
Attityd till arbete (skala 0-10)			0,837*	0,823*
<i>Känner sig överflödig onödig i arbetslivet (skala 0-10)</i>				
Arbetar av ekonomiska skäl (skala 0-10)			1,303***	1,090
<i>Vill ha mer utrymme för privatlivet (i låg grad=ref.)</i>				
Varken i låg eller hög grad			1,968*	2,491*
I hög grad			2,896***	3,942**
Nagelkerke	0,311		0,399	

Anm.: Signifikansnivåer: *** p<0,001; ** p<0,01; * p<0,05.

a) Få värden

Tabell 5: Sambandet mellan arbetsförhållanden och attityder rörande arbetsliv och livet utanför arbetslivet för män

Linjär regression med kontroll för ålder. Ostandardiserade regressionskoefficienter. Viktade värden. N=555

	Attityd till arbete	Känner sig överflödig eller inte behövd i arbetslivet	Vill ha mer utrymme för privatlivet	Arbetar av ekonomiska skäl
Socialt belönande arbete ^{a)}	0,443	-0,095	0,042	0,025
Mentalt stimulerande arbete ^{a)}	0,434	-0,003	0,101	-0,008
Påfrestande arbete ^{a)}	0,053	0,005	-0,019	0,023
Heltid (deltid=0)	-0,129	0,448*	0,421*	0,574*
Hälsa (bra=0)	-0,168	0,629***	0,784***	-0,298*
Socio-ekonomisk position (högre tjm=0)				
Okvalificerad arbetare	0,208	0,667*	0,079	0,382
Kvalificerad arbetare	-0,169	0,429	0,525*	0,779**
Lägre tjänsteman	0,063	0,725*	-0,027	0,439
Tjänsteman på mellannivå	-0,291	0,218	-0,159	0,184
Företagare	-0,047	-0,548*	-0,119	-0,450
Adj. R ²	0,210***	0,094***	0,068***	0,061***

Anm.: Signifikansnivåer: *** p<0,001; ** p<0,01; * p<0,05

a) Variablerna varierar mellan 0 och 10.

När vi så för in de olika attitydvariablerna i modellen (*modell 2, tabell 4*) så försvinner den signifikanta effekten av att ha ett socialt belönande arbete. Det förhållandet verkar främst via att man får en mer positiv attityd till arbete som i sin tur minskar mäns önskemål att sluta tidigare eller att arbeta mindre. En negativ attityd till arbete har motsatt verkan på mäns preferenser. Ju mer positiv (negativ) attityden till arbete är, i desto

mindre (större) utsträckning vill män minska sitt deltagande i arbetslivet. Även att ha ett mentalt stimulerande arbete inverkar på attityden till arbete i positiv riktning. Men att ha ett mentalt stimulerande arbete har också en direkt effekt på mäns preferenser och en effekt i motsatt riktning. Förvånansvärt vill män med mentalt stimulerande arbeten sluta arbeta i förtid.

Effekterna av att ha ett påfrestande arbete

kvarstår när attitydvariablerna har införts. Att ha ett påfrestande arbete bidrar tydligt till att män önskar arbete mindre. Men det gäller enbart önskemålet att arbeta kortare tid, inte att man vill sluta arbeta helt. Egenföretagare är vidare den grupp som sticker ut i det här avseendet. De vill i betydligt högre utsträckning än högre tjänstemän arbeta kortare tid. Möjligen kan det bero på att de nu arbetar alltför långa tider.

Män som känner sig överflödiga eller onödiga i arbetslivet önskar i större utsträckning än andra män att sluta arbeta före normal pensionsålder. Den känslan förstärks signifikant för heltidsarbetande män och män som angett hälsoskäl som anledning till att vilja arbeta mindre. Relativt okvalificerade socio-ekonomiska grupper (okvalificerade arbetare och lägre tjänstemän) känner sig också i större utsträckning än högre tjänstemän vara överflödiga i arbetslivet, som i förlängningen kan ge en högre benägenhet för att vilja sluta arbeta i förtid. Företagare, å andra sidan, känner sig överflödiga i signifikant lägre utsträckning än högre tjänstemän som utgör referenskategori.

Att behöva arbeta av ekonomiska skäl bidrar även till att män vill sluta tidigare. Hypotesen att de ville arbeta längre får såldes inte stöd. Effekten av ekonomiska skäl minskar dock något för män som arbetar deltid men är signifikant högre för kvalificerade arbetare jämfört med högre tjänstemän.

Liksom för kvinnor ökar mäns önskan att överge arbetslivet påtagligt om man önskar ett större utrymme för privatlivet. Ju mer positiv den attityden är, i desto större utsträckning vill män reducera sitt deltagande i arbetslivet

i båda avseendena. Det gäller såväl att minska sin arbetstid som att sluta arbeta helt för 65 års ålder. En mer negativ attityd till privatlivet har effekten att man i större utsträckning vill stanna kvar i arbete.

De deltidssarbetande männen tycks i relativt mindre utsträckning arbeta av ekonomiska skäl eller känna sig överflödiga eller onödiga i arbetslivet samt även i något mindre mån ha en positiv inställning till privatlivet. Möjligheterna till deltidssarbete vore möjligen i större utsträckning än vad som är vanligt idag ett alternativ till tidigt sorti ur arbetslivet för äldre medelålders män.

Diskussion

Som framgått av analyserna ovan framträder både likheter och skillnader mellan kvinnor och män rörande vad det är som påverkar deras preferenser för att reducera sitt deltagande i arbetslivet. Vilka mekanismer det är som inverkar på de olika preferenserna skall här diskuteras.

Att ha ett påfrestande arbete har en tydlig inverkan på kvinnors preferenser för att sluta i förtid och på mäns preferenser för att arbeta mindre. Ett påfrestande arbete utgör en tydlig push-mekanism som direkt kan härledas till individernas arbetsförhållanden. Att ha ett påfrestande arbete verkar klart påverka äldre medelålders yrkesverksammas preferenser i klart arbetsreducerande riktning.

En annan likhet mellan kvinnor och män är att i ju högre grad man har ett social belönande och/eller mentalt stimulerande arbete, desto mer positiv blir attityden till arbete, vilket i sin tur motverkar både att man vill reducera sin arbets-

tid och att sluta i förtid. Ett bra jobb socialt och mentalt ger en mer positiv attityd till arbete som i sin tur påverkar preferenserna för att fortsätta arbeta. Dåliga förhållanden i de avseendena har motsatt verkan. Det finns (inte förvånansvärt) goda spiraler och negativa spiraler där sociala och mentala arbetsvillkor påverkar attityder till arbete som i sin tur påverkar preferenserna om hur mycket och hur länge man vill arbeta. Det är således via attityden till arbete som arbetsförhållandena inverkar på preferenserna. Att en positiv attityd till arbete är konsistent med de preferenser man ger uttryck för får tolkas som att det sker en anpassning av preferenserna till den attityd man har. En sådan anpassningsmekanism verkar reducerande på den eventuella dissonans man kan uppleva om inte inställning och önskemål någorlunda stämmer överens (Festinger 1957; Wicklund & Brehm 1976; Elster 1998).

Förvånansvärt däremot är att män med mentalt stimulerande arbeten — och här skiljer sig könen åt — i större utsträckning än andra män vill sluta arbeta i förtid. Den faktorn har däremot ingen inverkan på att män vill minska sin arbetstid. Dessa män tycks anse att de helt och hållet gjort sitt i arbetslivet. Framtiden för dem ser inte ljusare ut, det kan bara gå utför. Särskilt om man samtidigt vet att äldre personer inte alltid är så uppskattade i arbetslivet. Att minska på arbetstiden är inte aktuellt för den här gruppen män. Man vill sluta arbeta helt och kanske göra det med ”flaggan i topp”. Här är möjligen en annan mekanism som verkar, en som kan ha att göra med att man (män) vill bevara sin värdighet. Inte desto mindre är även den mekanismen dissonansreducerande. Den

mekanismen motverkas dock av att ett mentalt stimulerande arbete påverkar attityden till arbete positivt, som i sin tur verkar reducerande på önskemålen om arbetsreduktion.

Att uppleva att man är överflödig eller inte uppskattad i arbetslivet är en annan faktor som skiljer kvinnor och män åt. Det är inte rimligt att anta att män generellt sett är mer känsliga än vad kvinnor är för andras attityder och åsikter eller att endast män har anammat uppfattningen att de ”har gjort sitt” i arbetslivet. Men upplever män att de är överflödiga eller onödiga i arbetslivet vill de också dra sig undan från det. Det är ungefär som om de tycker: ”Vill inte dom ha mig, så vill inte heller jag vara kvar.” Om man upplever att man inte är behövd eller önskad, så vill man inte heller ställa upp. Min tolkning är att det återigen är mäns värdighet som verkar. Det finns tydliga inslag av ålderism i denna upplevelse av andras attityder, och män tycks vara mer känsliga för det än vad kvinnor är när det gäller arbete. Att duga i arbetet är kanske mer viktigt för mäns självkänsla än för kvinnors.

Män som arbetar av ekonomiska skäl vill helst minska sitt arbetsdeltagande, men det har däremot ingen signifikant effekt på kvinnornas preferenser. Den ekonomiska faktorn verkar främst fungera som en tvångsmekanism för män, ungefär som ”Härtill är jag nödd och tvungen”. Skulle män som upplever att de måste arbeta av ekonomiska skäl bli erbjudna rimliga ekonomiska villkor, skulle de förmodligen hoppa av arbetslivet så fort som möjligt. Tvång, här ekonomiskt tvång, kan ha den effekten att man önskar att man kunde ha det annorlunda än vad som är fallet. Mekanismen i det fallet är önsketänkande.

Även den mekanismen är dissonansreducerande (jfr. Elster 1998). Att den faktorn inverkar på mäns preferenser men inte på kvinnors kan vara att normen om mannen som den primäre försörjaren är i hög grad internaliserad både hos kvinnor och män.

En faktor som generellt *lockar ut* äldre medelålders individer från arbetslivet är önskemålet för mer utrymme för privatlivet. Den faktorn tycks också i stort sett vara opåverkad av individernas arbetsförhållanden. Det är endast om kvinnor har ett påfrestande arbete som den effekten är något förhöjd. Den förstärks även av att man har nedsatt hälsa. När tidpunkten för när man skall gå i pension närmar sig förändras planeringshorisonten och troligen också planeringsfokus. Vad vill man göra med sitt återstående liv?

Den tid man har kvar i arbete krymper och man reflekterar troligen över vad som komma skall. Varför en del har en mer positiv värdering av tillvaron utanför arbetet än vad andra har kan inte besvaras inom ramen för denna artikel. Det tycks i stort sett inte bero på de arbetsförhållanden man har. Att den inställningen varierar får ses som ett socialt faktum.

Det verkar som om både kvinnor och män med en mer positiv inställning till privatlivet vill förlänga den tredje åldern på bekostnad av arbete. De tycks vilja hinna med andra saker i livet än arbete. Även här kan man i likhet med förhållandet mellan attityden till arbete och vilka

preferenser man har tolka det som att det sker en anpassning mellan attityd och preferens, att mönstret är konsistent.

Att arbeta deltid *motverkar* preferenserna att man vill reducera sitt arbetslivsdeltagande. Deltidsarbetande kvinnor vill i mindre utsträckning arbeta mindre än vad de gör och deltidarbetande män vill i betydligt lägre grad sluta i förtid. Deltidsarbetande män upplever också att de i mindre utsträckning är onödiga eller överflödiga i arbetslivet. De har också i relativt lägre grad en positiv inställning till livet utanför arbetslivet som i sig verkar utlockande. Men kanske genom att arbeta deltid har de även tid för det livet.

Förutsatt att man önskar ett ökat arbetskraftsdeltagande från äldre medelålders individer skulle alternativ till för tidig avgång för äldre medelålders kunna vara en mer individualiserad och till åldern anpassade arbetsförhållanden och arbetstider. Försöksverksamheter med anpassade arbetsförhållande sker på olika håll i Sverige. "Age management" som med framgång prövats i företag i Finland (Illmarinen 2003) är möjligen en tänkbar modell. Men för detta fordras förändrade attityder hos de flesta arbetsgivare — och kanske också hos fackliga företrädare och individerna själva — om vad som är "normalt" i arbetslivet och särskilt vad som är "normalt" för män.

Abstract

IN THIS ARTICLE I analyze how working conditions, work time, and attitudes towards working life and private life affect older middle-aged individuals' preferences for shorter working hours or early retirement. The study is based upon a sample of 1050 individuals aged 55–64, in addition to the labour force survey.

The findings indicate that there are gendered mechanisms influence individuals' preferences. Women with tedious and/or heavy work tend to prefer retirement, while men with similar working conditions choose to work fewer hours. Men are sensitive to the attitudes of others and if they experience that they are not regarded as competent workers they are apt to decide to leave working life. Men who have to work for their income would prefer to exit the labour market, and part-time work for men seems to be a functional alternative to early exit.

Good working conditions have a bearing for both women and men in regards to their preferences. Good working conditions works mainly through individuals' attitudes towards work; positive attitudes towards work influence preferences for working longer and more hours. Individuals who wish more time for private life activities have a propensity to exit working life completely. The main mechanism in work is adaptation where individuals' attitudes towards work and private life adapt to their preferences on how much and how long they want to remain in working life.

★

KEYWORDS: Retirement preferences, working-hours preferences, push and pull mechanisms, adaptation, gender, Sweden.

★ Noter

¹ Forskningsprojektet är finansierat av Forskningsrådet för Arbetsliv och Socialvetenskap (FAS).

² En ordinal regressionsmodell var inte möjlig att använda eftersom kraven för detta inte var uppfyllda (se Long 1997, särskilt "The parallel regression assumption" s. 140–45).

Tabell B1: Faktoranalys av variabler som gäller arbetsförhållanden. Faktorladdningar

	Faktorer		
	1	2	3
Mina arbetskamrater och kolleger uppskattar min arbetsinsats	0.792		
Trivsel med arbetskamrater och kollegor	0.713		
Mina överordnade och chefer uppskattar min arbetsinsats	0.636		
Kan påverka arbetet och hur det utförs		0.757	
Arbetet och arbetsuppgifterna är intressanta		0.700	
Fysiskt betungande arbete		-0.575	0.454
Psykiskt betungande arbete			0.910

Not: Extraktionsmetod: Principal Component Analysis Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization
Faktorladdningar i intervallet mellan -0.4 and 0.4 visas inte.

Tabell B3: Medelvärden och standardavvikelser för skalor gällande arbetsförhållanden respektive attityder om varför människor arbetar och eventuellt vill arbeta mindre. Viktade värden.

	Kvinnor		Män	
	Medel- värde	sd	Medel- värde	sd
Socialt belönande arbete (högre värde=i högre grad)	7,24	1,35	7,34	1,18
Mentalt stimulerande arbete (högre värde=i högre grad)	6,19	1,63	6,57	1,62
Påfrestande arbete (högre värde=i högre grad)	5,21	2,16	4,74	2,04
Attityd till arbete (högre värde=mer positiv)	6,43	1,75	6,26	1,82
Känner sig överflödig i arbetslivet (högre värde=i högre grad)	3,41	1,80	3,51	1,87
Arbetar av ekonomiska skäl (högre värde=i högre grad)	6,11	2,00	6,13	2,00
Vill ha mer utrymme för privatlivet (högre värde=i högre grad)	5,29	1,84	5,22	1,87

Anm.: Skalorna antar 0 som minsta värde och 10 som högsta

Tabell B2. Faktoranalys av variabler om varför människor arbetar och eventuellt vill arbeta mindre. Faktorladdningar.

	Faktorer			
	1	2	3	4
Vill ha mer tid för hus och hem	0.794			
Vill hinna med andra saker i livet än arbete	0.737			
Vill ha tid att hjälpa barn och barnbarn	0.708			
Min man/hustru/sambo/partner vill ha sällskap hemma	0.579			
Att arbeta är personligt utvecklande		0.772		
I arbetet kommer min kunskap och kompetens till användning		0.744		
Med arbete vill jag göra en insats i samhället		0.652		
Att förvärvsarbeta är ett meningsfullt sätt att fylla sin tid med		0.649		
Upplever att arbetsgivare vill ha yngre arbetskraft			0.816	
Upplever att kunskapskraven som ställs i arbetet är alltför höga			0.752	
Vill lämna plats för yngre	0.451		0.460	
Arbetar av ekonomiska skäl				0.736
Behöver inte arbeta av ekonomiska skäl (omvänd)				0.682

Not: Extraktionsmetod: Principal Component Analysis Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization
Faktorladdningar i intervallet mellan -0,4 and 0,4 visas inte.

★ Referenser

- Ahrne, G. & Roman, C. (1997) *Hemmet, barnen och makten. Förhandlingar om arbete och pengar i familjen*. Stockholm: SOU 1997:139.
- Aneshensel, C.S. (2002) *Theory-Based Data Analysis for the Social Sciences*. Thousand Oaks, Ca.: Pine Forge Press.
- Berglund, T. (2001) *Attityder till arbete i Västeuropa och USA* (Göteborg Studies in Sociology 2) Göteborg: Göteborgs universitet, Sociologiska institutionen.
- Berglund, T. & Schedin, S. (2002) "Social klass och arbete", i Hansen, L.H. & Orban, P. (red.) *Arbetslivet*. Lund: Studentlitteratur.
- de Vaus, D. (2002) *Surveys in Social Research*, London: Routledge.
- Djurfeldt, G., Larsson, R. & Stjärnhagen, O. (2003) *Statistisk verktygslåda – samhällsvetenskaplig orsaksanalys med kvantitativa metoder*. Lund: Studentlitteratur.
- Elster, J. (1998) "A Plea for Mechanisms", i Hedström, P. and Swedberg, R. (Eds), *Social mechanisms : an analytical approach to social theory*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Eriksson, B. (1998) *Arbetet i människors liv*. Göteborg: Göteborgs universitet, Sociologiska institutionen, monografi 73.
- Eriksson, B. & Larsson, P. (2002) "Våra arbetsmiljöer", i Hansen, L.H. & Orban, P. (red.) *Arbetslivet*. Lund: Studentlitteratur.
- Festinger, L. (1957) *A Theory of Cognitive Dissonance*, Stanford, Calif.: Stanford University Press.
- Furåker, B. (1996) "Vara eller icke vara — om arbetskraftens varukaraktär i välfärdskapitalismen", i Andersson, G. (red), *Egensinne och mångfald: från 19 sociologer till Bengt Gesser*. Lund: Arkiv.
- Ginn, J. & Arber, S. (1991) *Gender and Later Life: A Sociological Analysis of Resources and Constraints*. London: Sage.
- Guillemard, A.-M. (1989) "The Trend Towards Early Labour Force Withdrawal and the Reorganisation of the Life Course: A Cross-national Analysis" i Johnson, P., Conrad, C. & D. Thomson (red) *Worker Versus Pensioners: Intergenerational Justice in an Ageing World*. Manchester and New York: Manchester University Press.
- Hakim, C. (1998) "Developing a sociology for the twenty-first century: Preference theory", *British Journal of Sociology* 49, 137–43.
- (2000) *Work-lifestyle Choices in the 21st Century: Preference Theory*, Oxford: Oxford University Press.
- Hjort, P. (1997) "Age and work – good or bad for whom?" i Kilbom, Å. et. al. (red.), *Work after 45?* Proceedings from a scientific conference held in Stockholm 22–25 September 1996, Volume I. Stockholm: Arbetslivsinstitutet, Arbete och hälsa Vetenskaplig skriftserie, 1997:29.
- Ilmarinen, J. (2003) *Promoting health and work ability of older workers*. Anförande vid konferensen: Promoting Active Ageing. Nordic-Baltic-Polish Conference in Tallinn 11–12 November 2003. (Muntlig referens)
- Isaksson, K. & Johansson, G. (1997) *Avtalspension med vinst och förlust*. Stockholm: Folksam och Rådet för arbetslivsforskning.
- Johansson, G., Isaksson, K. & Sjöberg (1996) "Drivkrafter för arbete – attityder och värderingar i arbetskraften" i SOU 1996:34 *Aktiv Arbetsmarknadspolitik*. Expertbilaga.
- Johansson, I. (1997) *Ålder och arbete*. Föreläsningar om ålderns betydelse för medelålders tjänstemän. Avhandling, Pedagogiska institutionen, Stockholm universitet.
- Kohli, M. & Rein, M. (1991) "The changing balance of work and retirement" i Kohli, M. et. al. (red.) *Time for Retirement*. Comparative Studies of Early Exit from the Labor Force. Cambridge: Cambridge University Press.
- Laslett, P. (1989) *Fresh Map of Life: Emergence of the Third Age*, London: Macmillan
- Long, J.S. (1997) *Regression Models for Categorical and Limited Dependent Variables*, Thousand Oaks, London, New Dehli: Sage Publications
- Menard, S. W. (2002) *Applied logistic regression analysis*, Thousand Oaks, London & New Dehli: Sage.
- Nermo, M. (1999) *Structured by Gender*. Stockholm: Swedish Institute for Social Research, 41.
- Nylén, L. & Torgén, M. (2002) *Under vilka förhållanden vill äldre personer yrkesarbeta?* Arbetslivsrapport nr 2002:2. Stockholm: Arbetslivsinstitutet.
- OECD (2003) *Ageing and Employment Policies: Sweden*. Paris: OECD.
- RFV (2001) *Arbetsgivares attityder till äldre yrkesverksamma*. Stockholm: RFV Analyserar 2001:9.
- RFV (2002) *Äldres utträde ur arbetskraften – nu och i framtiden*. Stockholm: RFV Analyserar 2002:3.
- Solem, P. E. (1996), "Attityder mot äldre i arbetslivet" i Aronsson, G. & Kilbom, Å (red) *Arbete efter 45*. Historiska,

psykologiska och fysiologiska perspektiv på äldre i arbetslivet. Stockholm: Arbetslivsinstitutet.

Solem, P. E. (2001) *For gammel?* Kunnskapsstatus om aldring, arbeid og pensionering. Norsk institutt for forskning om oppvekst, velferd og aldring. Oslo: NOVA Rapport 4/01.

Soidre, T. (2002) "Kvinner och män i arbete — differentiering och stratifiering", i Hansen, L.H. & Orban, P. (red.) *Arbetslivet*. Lund: Studentlitteratur.

SOU 2003:91 *Arbetsliv och samhälle* (2003) Bilagedel B till Äldrepolitik för framtiden. 100 steg till trygghet och utveckling med en åldrande befolkning, Stockholm.

Svallfors, S., Halvorsen, K. & Goul Andersen, J. (2001) "Work Orientation in Scandinavia: Employment Commitment and Organizational Commitment in Denmark, Norway and Sweden", *Acta Sociologica* Vol 44 (2), 139–156.

Theanderson, C. (2000) *Jobbet — för lön, lust och andra värden*. Göteborg: Göteborgs universitet, Sociologiska institutionen, monografi 73.

Wadensjö, E. & Sjögren, G. (1999), *Arbetslinjen för äldre i praktiken*. En studie för riksdagens revisorer. Stockholm: Institutet för Social Forskning .

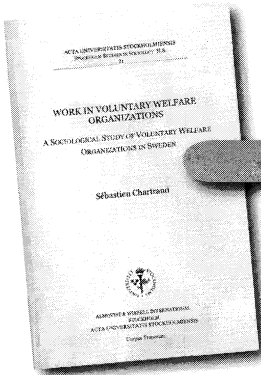
Walker, A. & Maltby, T. (1997) *Ageing Europe*. Buckinham: Open University Press.

Warr, P. (1992) "Age and Occupational Well-Being", *Psychology and Aging* , 7 (1): 37–45.

Wetterberg, G. (2004) *Arbetet — välfärdens grundval*. Stockholm: SNS Förlag.

Wicklund, R.A. & Brehm, J.W. (1976) *Perspectives on Cognitive Dissonance*. Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.

Sébastien Chartrand:

Work in voluntary welfare organizations. A sociological study of voluntary welfare organizations in Sweden

Stockholm Studies in Sociology, nr 21
Stockholm: Almqvist & Wiksell (2004)
ISBN 91-7265-832-0

UNDER EN GANSKA lång tid har en relativt ouppmärksam process ägt rum: lönearbetets utbredning inom vad i engelskspråkig terminologi kallas "membership organizations" och i svensk terminologi sedan Törnbergs tid, folk rörelser. Resultatet har blivit en hybridorganisation som bygger på både medlemskap och avlönat arbete. Forskning om denna sektor har dock inramats i och bedrivits genom att följa traditioner och begrepp från forskning om sociala rörelser där deltagande och inte arbete varit centralt. Denna forskning tenderar att se sociala rörelser som enhetliga entiteter som om alla som är med i rörelser är förenade som myrorna in en myrstack. Forskning om arbete har å andra sidan av tradition inte haft arbete i frivilliga organisationer som empirisk referens. Den friktion som uppstår i rörelser genom den interaktion som uppstår mellan

skilda grupper som definieras genom sitt deltagande eller genom sin anställning har inte uppmärksamats. Det är just denna friktion som Sébastien Chartrand försöker fånga i sin avhandling genom att korsbefrukta två tidigare relaterade forskningsfält: forskning om sociala rörelser och forskning om arbete.

Chartrands studie har sin upprinnelse i en jämförande studie av frivilliga organisationer som initierades av ett par forskare verksamma vid Deakin University i Melbourne. I den svenska delen av studien som huvudsakligen genomfördes av Chartrand ingick en frågeundersökning av ca 200 svenska frivilliga organisationer och ett 20-tal intervjuer med representanter av frivilliga organisationer. Denna undersökning berörde organisatoriska frågor som resurser, storlek, tid för grundande, resurskällor, organisatorisk sammansättning

(betalt — obetalt arbete), relation till staten mm. Avhandlingens huvudstudie består av fyra detaljerade organisationsstudier och ett fyrtiotal intervjuer med anställda, medlemmar och frivilliga i samma organisationer.

Man kan dela upp avhandlingen i två delar. Det första delen är en genomgång och diskussion av omfattande forskning både svensk och internationell. Det är en imponerande genomgång inte minst vad gäller en del forskning och resonemang från den europeiska kontinenten (speciellt Frankrike och Tyskland) som inte tidigare uppmärksamats i Sverige. Genom att koppla ihop tidigare icke-relaterade forskningsfält gör Chartrand här flera tankeväckande iakttagelser.

Avhandlingen tyngsta och originellaste del är emellertid den andra delen. Enligt författaren är folk rörelsesektorn inkilad mellan två andra sektorer, den offentliga och den vinstdrivande. Vad som händer i folk rörelsesektorn är å ena sidan resultat av en endogen historisk process och å andra sidan resultat av interaktionsprocesser med de två andra sektorerna. Chartrand betraktar det hela som en kolonisering av folk rörelseparadigmet eftersom aspekter av de två andra sektorerna överförs till folk rörelseparadigmet. I en och samma organisation kan man således hitta grupper som medlemmar, anställda och tillfälligt anställda motiverade av solidaritet eller försörjningsbörda. Människor

som ser den egna aktiviteten som tillfällighetsbetonad handlar tillsammans med de som ser sitt arbete som sysselsättning. Demokratiska processer inträffar samtidigt med processer av professionalisering och varugörande (productivization).

De tilltagande interaktionsprocesserna med de andra sektorerna har konsekvenser på flera nivåer. En sådan interaktion med den statliga sektorn är till exempel en (till synes oskyldig) aktivitet som att söka statsbidrag. Detta innebär att den sökande organisationen måste fylla byråkratiska kriterier för att erhålla stöd. I detta ingår bland annat att producera medlemskapsstatistik eller statistik på aktivitet som den frivilliga organisationen erbjuder. Givare och tagare måste prata samma språk. Detta gör att deltagare i frivilliga organisationer som har erfarenhet av att arbeta i den offentliga sektorn intar en starkare position gentemot amatörer. Vi har med andra ord två processer som opererar här. Dels en isomorfisk process, man måste bli lika andra för att kunna kommunicera, dels en urvalsprocess (betingad av den första processen) som förstärker deltagare med professionell bakgrund in i den frivilliga organisationen. Detta är exempel på en professionaliseringsprocess som smyger in i frivilliga organisationer och vars huvudsakliga konsekvens är marginaliseringen av medlemmen. Barmhärtighet som historiskt sett byggt på omsorgens moraliska överväganden bygger nu

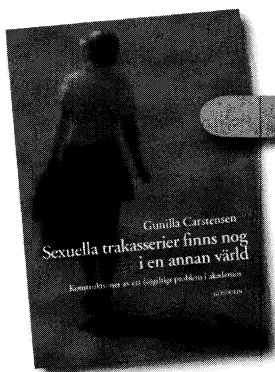
enligt författaren mer och mer på en kvantifiering av omsorgstillfällena. Jag ser marginaliseringen av medlemmen som avhandlingens huvudargument och håller med om detta även om jag skulle i sammanhanget vilja betona betydelsen av resursutbyten mellan sektorerna. Avhandlingens resultat ligger i linje med vad nyare forskning från andra platser i såväl Europa som Förenta Staterna visar. Frivillig organisering bygger inte längre på medlemskap. Det bör dock poängteras att medlemskapet som fenomen har varit mycket starkare i folkrörelsernas Sverige och tendensen är en aning svagare och en aning försenad här.

Som alla avhandlingar har även den här sina brister, sådana som ofta uppenbarar sig i efterskott när resultatet av studien föreligger. Avhandlingen hade vunnit i klarhet och styrka om några centrala begrepp diskuterades mer grundligt. Till de begrepp hör termerna folkrörelse, medlemskapsorganisation (förening), organisation av frivilliga som av författaren tycks användas som synonyma. Det samma gäller termerna medlem och frivillig. I allt som numera kallas folkrörelse ingår bland annat medlemskapsorganisationer, organisationer av frivilliga, insamlingsorganisationer och organisationer som kombinerar de ovanstående formerna i olika konstellationer. Att organisera frivilliga är inte heller samma sak som att skapa en medlemskapsorganisation och medlemmen är

inte detsamma som en frivillig. Ett av motiven bakom att valen av fallen är att studera organisationer med starkt medlemskap men min uppfattning är att Chartrand studerar organisationer med många frivilliga och det är inte samma sak. Som en konsekvens härvidlag får medlemskapet som sådant en lite undanskymd plats i den empiriska analysen. En klagörande diskussion hade även hjälpt författaren att göra ett teoretiskt urval av fallstudierna. Ett sådant förhållningssätt hade tydligare visat på mer variation i denna rationaliseringsprocess inom den svenska folkrörelsetraditionen men samtidigt tydligare lyft fram den historiska trenden som är medlemskapets successiva försvagande.

Hade studien från början varit inriktad på att belägga denna rationaliseringsprocess skulle nog författaren valt sina fall mer strategiskt. Nu verkar det som om problematiken uppenbarade sig under resans gång. Chartrand är dock öppen nog för att se processen när den uppenbarade sig framför honom, modig nog att följa dess ledtrådar och skicklig nog att fånga in och i detalj beskriva några av de subtila processer som framkallar den. Resultatet blev en läsvärd avhandling.

*Apostolis Papakostas,
Södertörns högskola*

Gunilla Carstensen

Sexuella trakasserier finns nog i en annan värld

Akademisk avhandling,
Sociologiska institutionen,
Uppsala universitet

Gondolin (2004)

ISBN 91-88821-65-X

SOM OPPONENT PÅ Gunilla Carstensens doktorsavhandling "Sexuella trakasserier finns nog i en annan värld", vill jag i denna recension koncentrera mig på några teman och frågor som hennes arbete aktualiserar och som jag menar är viktiga teoretiskt och politiskt. Men allra först ett försök till sammanfattning och några ord om avhandlingens syfte, material, metoder och angreppssätt.

Det är hur kön, heterosexualitet och sexuell trakassering göres i akademien som står i fokus i denna avhandling. "Göringsperspektivet" — *doing gender* — innebär här att ett konstruktivistiskt perspektiv tas i bruk där kön

...betraktas som ett verb, som en aktivitet och inte som individuella och biologiska förutbestämda egenskaper, samt ett tänkande om att kön och organisation skapas samtidigt, i en och samma process. (s 36)

Det är emellertid inte observationer av denna "göring" som utgör den metodologiska infallsvinkeln utan istället samtal/intervjuer om göring, dvs. det är verbala uttryck för förståelser av göring som utgör materialet. Femton kvinnliga doktorander, födda mellan 1960 och 1973 från olika ämnen (10 st är samhällsvetare/humanister, 2 är medicinare och 3 kommer från det teknisk-naturvetenskapliga vetenskapsområdet) och från två olika universitet har intervjuats under perioden 1995–97. Utgångspunkten för arbetet var ett intresse för sammanhangen mellan kvinnokön, doktorandtillvaro och sexualitet. Temat sexuell trakassering blev dock så framträdande i intervjuerna, hävdar doktoranden (s 24), att det kom att ställas i fokus i analysen av materialet och utgöra ett perspektiv genom vilket även det andra materialet speglades. Denna utveckling av problemställning

och fokus gör att två av de tre kapitel som redovisar och analyserar det insamlade intervjumaterialet handlar om hur kvinnorna ser och förstår sin doktorandvardag — som doktorander och som kvinnor och sammanhangen häremellan. Denna kontextuella inramning av sexuella trakasserier, där temat sålunda har fått utvecklas inifrån och underifrån istället för att det fenomeniserats, dvs. istället för att det gives en a priori betydelse oavhängig kontext och perspektiv, utgör avhandlingens absoluta styrka. Samtidig blir titeln på avhandlingen härmed lite missvisande, då den handlar om så mycket mer än sexuell trakassering i akademien.

I Kapitel 3–5 redovisas materialet. Kapitel 3 handlar om hur informanterna beskriver vilka normer och regler som gäller för forsknings-sammanhanget. Det är en miljö som präglas av hierarki, konkurrens och positionering. Och lyckad positionering förstås av informanterna både som avhängigt enskilda egenskaper — dvs. ett individualiserande perspektiv tas i bruk — men också av goda relationer (vem man arbetar med eller associeras med, nätverk mm) dvs. ett mer generaliserande perspektiv tas också i bruk.

Kapitel 4 handlar om hur informanterna uppfattar sin situation som kvinnor och doktorander, dvs. här är fokus på kopplingen kön — forskningsvardag/-verksamhet. Forskaridealet och normer för forskaren förstås som könsneutrala. Det

förutsatts att kvinnor och män ska ha samma möjligheter att handla i enlighet med idealet. Får man inte det handlar det om att man har fel egenskaper, vilket alltså kvinnorna har i större utsträckning än männen som här utgör en slags objektiv referens — det är så man borde vara. Kvinnlighet konstrueras med andra ord som hindret — de rycker in och hjälper till och utövar omsorg istället för att bara göra sitt och de tar inte för sig, tar inte plats eller hävdar sig. Å andra sidan, de som inte är kvinnliga, blir sedda på som Margaret Thatcher typer. Med andra ord gäller uttrycket "damned if you do and damned if you don't". Genom individualisering reproduceras sålunda föreställningar om lika villkor samtidigt med reproduktionen av föreställningar om olika kön och därmed olika egenskaper.

Det är ett sällsynt lyhört kapitel, där den textnära tolkningen visar på det sofistikerade och komplexa, men samtidigt envisa, sätt på vilket kön göres och förstås i akademien. Kapitlet visar också med all önskvärd tydlighet att jämställdhet inte har problematiserats i förhållande till forskarideal, inte lett till någon ny definiering eller ny praxis. Här ligger det ett material och viktiga reflexioner att arbeta vidare med när det gäller akademias kön som vi får hoppas att Carstensen eller andra vill gå vidare med. I mitt tycke är detta avhandlingens bästa kapitel.

Kapitel 5 handlar så till sist om hur informanterna förstår både

sexuell trakassering mer allmänt men också egna erfarenheter härav. Carstensen finner att informanterna menar att sexuell trakassering inte är "deras problem", en förståelse som bygger på implicita förståelser och föreställningar om sexuell trakassering. Det handlar t.ex. om en förståelse av att det är en viss typ av kvinna som blir sexuellt trakasserad, dvs. kränkingsbara kvinnor. "Jämställda kvinnor blir inte trakasserade", vilket innebär att hade de blivit sexuellt trakasserade så hade det varit ett tecken på att de inte var jämställda. Sexuell trakassering förekommer någon annanstans, i en annan tid och ogiltiggöres som närvarande och existerande problem i vardagen. Män som gör dylika handlingar förstås som specifika män, antingen avseende kulturell bakgrund eller personlighet. De förstås som gubbsjuka, flicksjuka eller tafatta. Och när informanterna resonerar runt sin förståelse förhåller de sig framförallt till normer om kollegialitet vilket i allmänhet innebär att man "blundar" och går vidare. Men de förhåller sig också till jämställdhet och individualisering — dvs. man ska hävda sina rättigheter som individ, klarar man ej det så faller det tillbaks på en själv. Sist men inte minst förhåller man sig till föreställningar om ett trovärdigt offer. Mer övergripande skulle man kanske kunna säga att kvinnorna förhåller sig till vad som förstås som normal/vanlig heterosexuell samvaro. Könrelationer

naturliggöres och osynliggöres samtidigt som de förhåller sig till akademins professionella ordning där kön förutsatts vara irrelevant. Det är i denna spänning kvinnorna navigerar när de ska försöka förstå eget och andras agerande.

Avhandlingen är ett gediget akademiskt arbete. Och ändå framprovocerar den frågor av typen; Vad är det vi i dag, efter ett decennium med forskning på fältet, egentligen behöver veta? Vilken slags kunskap kan bidra till ändring? Det är Carstensens arbete i ljus av dessa mer övergripande frågor jag har lust att ta upp till diskussion här.

När det gäller teoretiska utgångspunkter tar Carstensen fasta på dominans- och underordningsperspektivet och förståelsen av heterosexualitet som institutionaliserad (s. 41). Det är ju överordnade perspektiv eller tolkningsramar men hur kan dessa undersökas empiriskt för att synliggöra också ändring i dominans- och underordningsrelationer och i heterosexualitetens institutionalisering? Med en utgångspunkt i göringsperspektivet är det självklart att kön göres olik av olika generationer, klasser m.m. i olika kontexter och historiska sammanhang. Mot bakgrund härav *måste* förståelsen av sexuell trakassering vara komplex och hela tiden i ändring — eftersom könen och könsrelationerna ändras. Ändå saknas en diskussion av sexuell trakassering mot just en dylik övergripande förståelse av kön. Och det hänger nog ihop med att

ändring, variation och skillnader varken är referensram eller fokus i avhandlingen. Och detta ser jag — åtminstone till dels — som en följd av det teoretiska perspektiv med fokus på normer som Carstensen här har valt. Det är ett perspektiv som jag tycker är problematiskt för att det osynliggör sidor av hur kön och sexuell trakassering göres i tillägg till att det ibland dessutom resulterar i bristfälliga tolkningar. Låt mig här försöka illustrera bägge delarna.

Fokus på normer innebär här att individen sätts i fokus (hur hon ser och förstår dem) samtidigt som oöverensstämmelser mellan individer tenderar att redovisas som tolkningsvariationer, dvs. som normativa variationer. Den bild som produceras ger intryck av att där är en syn, om än komplicerad, eftersom det just är normerna som är i fokus. Och den syn informanterna med denna tolkningsram ger uttryck för är "fel", de individualiserar.

Detta normativa perspektiv är med andra ord ett perspektiv som individualiserar, dvs. Carstensen reproducerar här det hon "anklagat" informanterna för. De tänker inte rätt, de tänker inte strukturellt men det vill jag då hävda att inte Carstensen gör heller. En strukturell tillnärmning hade bland annat inneburit en redogörelse för könsproportionerna i respektive forskarmiljö, både när det gäller doktorander och lärare och relationerna häremellan. Det hade

inneburit att strukturella skillnader synliggjorts, vilket hade möjliggjort en reflektion över dess betydelse för hur kön och sexuell trakassering göres och förstås. Övrig forskning på sexuell trakassering visar att dylika strukturella förhållanden har en inverkan, mer könsblandade arbetsplatser har t.ex. mindre sexuell trakassering. Avsaknaden av en strukturell tillnärmning osynliggör mao eventuella variationer.

Med en strukturell tillnärmning framstår det vidare som viktigt att synliggöra vetenskapsområden som just arbetsplatser med olika kulturer. Det handlar om helt olika verksamheter och forskningen bedrivs på helt olika sätt. Det råder också olikartade relationer mellan både doktorander och mellan doktorander och handledare/lärare innanför olika vetenskapsområden. Och detta påverkar med all sannolikhet hur kön och sexuell trakassering göres. Vill vi komma vidare och producera kunskap för handling, så måste dylik specificerad kunskap produceras. Det är kanske helt olika åtgärder som ska till på dessa olika fält. Att inte ha en dylik strukturell tillnärmning innebär alltså att eventuella skillnader osynliggöres och därmed osynliggöres kunskap som är viktig för handling.

Avsaknaden av en strukturell tillnärmning påverkar också förståelsen av enskilda teman, som t.ex. kollegialitet. Den kan väl knappast förutsättas vara likartad på en institution med få kvinnliga

doktorander och få kvinnliga lärare jämfört med en institution där det kanske är lika många kvinnor och män på bägge nivåer? Visst måste det faktum att det blivit fler kvinnliga doktorander och lärare påverka kollegialitetsformerna?

Ett annat tema som resulterar i en bristfällig analys som en följd av att en strukturell tillnärmning saknas, är t.ex. förståelsen av misslyckanden (s 78). Det framställs här som ett individuellt problem. Men i en dylik förståelse bortser man från handledarrelationen. En doktorands misslyckande är också alltid ett misslyckande för handledaren och hur avgörande det är för handledaren kan handla om kön, kanske avhängigt av bland annat könsproportionerna i ämnet i fråga. Det kan t.ex. vara värre för en kvinnlig handledare på en starkt mansdominerad arbetsplats då hennes doktorand misslyckas än för hennes manliga kollega. Tar man vetenskapsområde i beaktande så kanske det blir ännu mer missvisande att fokusera på det individuella misslyckandet. Inom en del naturvetenskapliga ämnen, t.ex. biologi, bedrivs forskningen i grupp, oftast under professors projekt.

Att misslyckas i ett dylikt sammanhang är naturligtvis något helt annat än när man har sitt individuella doktorandprojekt. Generaliseringen här osynliggör alltså att det (också) handlar om olika ting, olika strukturer, relationer och kulturer. Det

är en generalisering som låter sig göras just för att ett strukturellt perspektiv saknas.

Avsaknaden av ett strukturellt perspektiv innebär alltså menar jag att eventuella variationer osynliggöres men också att ändringsperspektivet inte tas upp. Det saknas ett generationsperspektiv för att vi ska förstå om det har skett en ändring när det gäller förståelser av sexuell trakassering. Jag menar inte att Carstensen nödvändigtvis skulle ha inkluderat olika åldersgrupper i sin studie men att hon åtminstone skulle ha diskuterat deras förståelse i ett generationsperspektiv. Vi vet av övrig forskning att i generationer uppväxta med jämställdhetsideologi och sexualisering kan de unga kvinnorna reagera med att de godtar/accepterar mer eller väljer

att inte förstå det som övergrepp (bland annat Jeffners arbete som Carstensen själv refererar till). Men också att de kan tåla mindre, dvs. reagera starkare eftersom de förväntar just jämställdhet (vilket Fittstim, Råtext med flera böcker tycks tyda på). Likartade ting kan av olika generationer upplevas olik och olika ting kan upplevas likt. Detta, dvs. generationsperspektivet, menar jag är viktigt för att vi ska förstå ändring. När jag läser materialet och analysen i denna avhandling, får jag dock ingen förståelse av om det har skett någon ändring. Är det så här det alltid har sett ut och alltid kommer att se ut? Och innebär inte det i så fall en essentialisering av hur kön och sexuella trakasserier göres?

Mina kritiska invändningar av det

normativa perspektivet och fokuset i avhandlingen är kanske väl långt dragna men de motiveras för mig av att detta perspektiv — om än med lite olika namn och vinkling — är ett centralt perspektiv inom kvinno- och könsforskningen i dag. Och jag menar att ska vi komma vidare och bortom de mer överordnade tolkningsramarna så måste vi komplettera våra analyser och använda strukturella och relationella perspektiv. Först då kan vi förstå variation, skillnad och ändring.

Karin Widerberg,
 Institut for sosiologi og
 samfunnsgeografi,
 Universitetet i Oslo, Norge

tema nr 4: barn

Analysartiklar i nästa nummer är:

Nihad Bunar: *Den etnifierade urbana fattigdomen och välfärdsstatens reaktioner*

Åke Nagrelius: *Moskvaprocesserna och det svenska kommunistpartiet*

Annika Almqvist

Drömmen om det egna huset. Från bostadsförsörjning till livsprojekt

Uppsala universitet (2004)

ISBN 91-506-1746-X

AVHANDLINGEN "Drömmen om det egna huset" är skriven av en sociolog, men överskrider sociologins gränser. Etnologi, fenomenologi, hermeneutik, bostadsforskning, kvinnoforskning, maktforskning tas till hjälp för att bevara den komplexa frågan om varför drömmen om ett eget hus under hela 1900-talet har varit så levande hos det svenska folket, oavsett vilken bostadspolitik som förts.

Almqvist gör en genomgång av bostadspolitiken under hela seklet. 1900-talets första decennium var egnahemsrörelsens och egnahemspolitikens tid. Förmånliga lån beviljades till egnahem på landsbygden och i städernas utkanter. Bostadspolitiken var en del av socialpolitiken. Egnahemmet sågs som en lösning på de lägre klassernas bostadsfråga men också som bote-medel mot en rad missförhållanden

i samhället och i hemmen. Förutom att ge tak över huvudet handlade det om att stärka familjen och nationen, försäkra sig om pålitlig arbetskraft till den växande industrin och att skapa försörjningsmöjligheter på landsbygden. Trädgårdsstadsidealet stod i fokus i stadsplaneringen med enfamiljs- och tvåfamiljshus, radhus och små flerfamiljshus.

På 1930-talet börjar en omsvängning, manifesterad av den 1933 tillsatta bostadssociala utredningen som lade fram sitt slutbetänkande 1945 (SOU 1945:63). Borta är idéerna om familjelivets privata sfär, som skulle gynnas av egen entré och trädgårdstäppa. Egnahemstanken med sin starka förankring till en plats, en egen torva, passade inte längre. Nu gällde det att tillgodose behovet av rörlig arbetskraft och lösa bostadsförsörjningsproblemen på de orter som växte på grund av

uppsvinget inom exportindustrin. Även kvinnorna behövdes nu på arbetsmarknaden, varför en viktig del i bostads- och socialpolitiken blev att underlätta för dem att lämna sina hem. Rationellt planerade lägenheter i flerbostadshus förordades och kom att symbolisera moderniseringen av Sverige. Bygandet av flerbostadshus kulminerade med miljonprogrammet, dvs byggandet av en miljon bostäder, de flesta i flerbostadshus, från mitten av 1960-talet till mitten av 1970-talet.

För många människor innebar flyttningen till en större ort inte bara att de fick en modern bostad utan också att de bytte värld och livsform. Almqvist visar att den sociala bostadspolitik som avlöste egnahemspolitiken inte byggde på människors preferenser, vilket en lång rad studier snart kunde konstatera. Den utformades av en elit utan djupa rötter i svensk arbetarkultur. Tanken var väl att människor skulle förstå sitt eget bästa när de blivit upplysta. Denna bostadspolitik blev dock inte uthållig.

Redan under miljonprogrammet började den "småhusväg" skönjas, som skulle komma att dominera bostadsbyggandet under 1970- och början av 1980-talet. Det egna huset blev norm för hur barnfamiljer skulle bo, även i städerna. Småhusboendet är idag utbrett både i familjer med och utan barn och bland enpersonshushåll. 74% av barnfamiljerna, 78% av samboende utan barn och 50% bland ensamstående utan barn bor

i småhus (SCB 2002).

För att försöka förstå ”drömmen om det egna huset” och varför denna dröm under flera decennier negligerades inom bostadspolitiken går Almqvist igenom bostadsforskningen under 1940–1960-talet. Hon konstaterar att den var starkt positivistisk med inriktning på räknande och mätande av ekonomi och utrymme. Även om man under denna tid tydligt kunde visa på ett stort otillfredsställt intresse för småhus, så gjordes inga försök att undersöka motiven till detta. Sociala och kulturella sammanhang tycks även bland forskarna ha överskuggats av den funktionalistiska ideologin, som fick sitt genombrott med Stockholmsutställningen 1930. Alla människor ansågs ha samma behov — rättvisa och inte traditioner skulle ligga till grund för skapandet av ett nytt och modernt samhälle. Funktionalisterna bejakade storstaden, industrialiseringen, arbetsdelningen och uppdelningen av livet i arbetstid och fritid liksom kvinnornas deltagande i arbetslivet. En inflytelserik del av kvinnorörelsen förstärkte denna ideologi. En minimering av hushållsarbetet skulle, tillsammans med modernt utrustade kök, göra det möjligt för kvinnorna att förvärvsarbeta och delta i samhället. Hotades de funktionalistiska idealen av forskningsresultat som visade hur människor ville bo eftersom intresset att undersöka detta på djupet var så svagt?

Almqvist ägnar stort intresse åt relationen mellan kvinnofrågan och boendet. Hon går igenom amerikansk och svensk feministisk forskning. Hon diskuterar begreppen likhet och särart och låter Elin Wägner representera särartstänkandet och Alva Myrdal likhetstänkandet. För Wägner existerade en självständig kvinnotyp som var förnekad och osynliggjord av det patriarkala samhället. Myrdal däremot förväntade sig att den nya jämställda kvinnan skulle realiseras genom de pågående förändringarna i samhället. Medan Wägner ser hur industrisamhället och den teknisk-ekonomiska utvecklingsprocessen friställer kvinnorna från ett sammanhang där de haft kunskap och makt ser Myrdal i samma krafter möjligheterna för kvinnans jämlika deltagande i samhällslivet. Myrdal var en ivrig förespråkare för kollektivhusidén, vilken dock aldrig fick någon nämnvärd utbredning. För Elin Wägner var den moderna lägenheten en kvinnofälla där kvinnan förvandlades från producent till konsument och förlorade den makt som hennes tidigare ansvarsfulla arbete i hemmet medfört.

Bland de empiriska studier som Almqvist bygger sitt resonemang på finns bland annat en egen undersökning från slutet på 1980-talet där hon delvis tillämpade Thomas Höjrupps och Lone Rahbeck Christensens livsformsteorier i en studie av ett bostadsområde i en småstad. Den belyser hur bostadens

betydelse varierar i förhållande till arbetets roll i människors liv. Mycket av det övriga empiriska materialet som hon använder är studier som gjorts för att besvara andra frågor men som innehåller indirekt information som är av värde för Almqvists frågeställning. Sökandet efter den djupare meningen med det egna huset leder in henne på intressanta teoretiska tankegångar där hon slår följe med bl.a. kulturantropologen Marianne Gullestad och sociologerna Richard Sennett, Ulrich Beck, Manuel Castells, Henri Lefebvre, Peter Saunders och religionssociologen Thorleif Pettersson.

Konturerna av drömmen om det egna huset framträder till en början i ord som frihet, självbestämmande över bostaden, närhet till natur, ostört läge, barnvänlig miljö, frisk och sund miljö, möjlighet till viss självförsörjning, odling, större utrymme, möjlighet att samla släkt och vänner, social anknytning, egen tomt, möjligheter till aktiv fritid, någonstans för männen att ”hålla till”. I allt detta ser Almqvist efter hand ett större samband, mellan boendet och arbets-/samhällslivet, där bostaden får utgöra en kompensation för ett alienerat lönearbete. Det kontinuerliga självständiga skapande arbete som ett eget hus kan erbjuda ställs i relation till ett arbetsliv, som för stora grupper av människor blivit alltmer abstrakt och monotont och som dessutom under de senaste decennierna blivit alltmer

osäkert och fyllt av krav på ständig flexibilitet. Hon formulerar en tes med utgångspunkt i sociologisk teori om moderniteten — *drömmen om det egna huset kan förstås som en önskan att skapa ett kärleksprojekt och en frizon*. Denna dröm tar sig delvis olika uttryck i olika sociala grupper, i olika kulturella miljöer och på olika platser:

När arbetslivet blir allt osäkrare för allt fler sker sökandet efter mening i det sekulariserade samhället alltmer i det privata. Hemmet som kärleksprojekt och frizon kan dock antas vara centralare för klasser och skikt som har sitt livsprojekt mer koncentrerat till hemmet, som har svårare att påverka i samhället och på arbetsplatserna, vars möjligheter till skapande till stor del koncentreras till fritiden och hemmet.

För att pröva sin tes och förstå "meningen med ett eget hus" anlägger Almqvist ett hermeneutiskt perspektiv. Hon utgår från begreppen *autonomi, relation* och *tillägnelse* (genom skapande) som beteckningar för hur vi förhåller oss till bostaden. Ett centralt tema i hennes resonemang är att *individualiseringen*, som är ett framträdande drag i det moderna samhället, leder till ökad *intimisering*. Medan individualiseringen bryter upp relationer, kontinuitet och sammanhang i livet och hänvisar individen till att ständigt vara beredd på att byta arbetsuppgifter, arbetskamrater och arbetsplats så står intimiseringen för närvaro och delaktighet i ett helhets-sammanhang och tar sig bland

annat uttryck i skapandet av det egna hemmet som ett gemensamt livsprojekt i en parrelation.

Har då denna tes samma betydelse för kvinnor som för män? Kvinnornas förhållningssätt till boendet är fyllt av paradoxer och ambivalens. Paradoxerna är tydliga — under hemmafruepoken var boendet i flerfamiljshus utbrett bland barnfamiljer (men drömmen om det egna huset fanns där). Den moderna lägenheten var dock tänkt för hushåll där båda makarna förvärvsarbetar. När utvecklingen hunnit ifatt den idén och kvinnorna kommit ut i förvärvslivet använder familjerna sin ökade inkomst till att köpa ett eget hus med kända konsekvenser för kvinnorna. Ville kvinnorna inte medverka till sin frigörelse? Här kommer ambivalensen in. Almqvist menar att kvinnors önskan om eget hus kan analyseras både med utgångspunkt i kvinnors intressen och i deras identitet, som en fråga om makt eller mening:

I sin yrkesorientering har kvinnor för att kunna bli jämställda med männen intresse av ett rationellt boende och/eller en jämnare arbetsfördelning i hemmet. Med utgångspunkt i sin familjeorientering önskar många kvinnor sig däremot ett boende som tillgodoser behoven av autonomi, relation och skapande.

Föga förvånande gäller att det är de med sämst möjligheter till autonomi och skapande på arbetet som är mest hem- och familjeorienterade. Med den utveckling på arbetsmarknaden

som vi ser i dag och med ökade bostadskostnader på de orter där arbetena finns är det dock risk för att det är just de grupperna som kan förväntas ha minst möjligheter att realisera drömmen om det egna huset.

Annika Almqvists avhandling är en gedigen kunskapsammansättning av bostadspolitik och bostadsutveckling under 1900-talet, genomsyrd av den kritiska frågeställning som är avhandlingens utgångspunkt:

Varför är drömmen om det egna huset så levande i Sverige, trots att den sociala bostadspolitiken under välfärdsstaten syftat till att bygga lägenheter för barnfamiljer i flerbostadshus och trots att kvinnorörelsen bedrivit kamp för att frigöra kvinnorna ur hemmen?

Det rikhaltiga empiriska och teoretiska referensmaterial som används för att belysa frågeställningen sätter in den i ett kulturellt och socialt sammanhang och pekar på viktiga samband mellan boendet och kön, klass, livsform, arbetsvillkor, maktförhållanden etc. Det finns naturligtvis inte ett svar utan många. Alla är inte överraskande och kan inte så vara, eftersom det handlar om allmängiltiga frågor som varje människa har anledning att begrunda i sitt eget liv. Icke desto mindre är det viktigt att få dem belysta och förklarade och kanske bekräftade.

I sin avhandling har Almqvist ställt en mycket intressant och

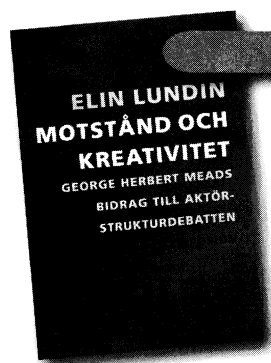
relevant fråga. Hon har med stor envishet och kreativitet formulerat ett svar som egentligen är en bister kritik av det moderna samhälles förmåga att ta till vara människors skaparlust. Att det finns en del upprepningar, något fel i statistiken och en del snåriga formuleringar kan inte förringa att detta är en värdefull avhandling. Om det finnes någon medveten plan för

arbetslivets utveckling skulle den här sortens kunskap vara av stor vikt, eftersom den så tydligt visar skapandets existentiella betydelse i människors liv.

För politiker och för fackmänniskor inom bostads- byggnads- och planeringsområdet är avhandlingen i varje fall nyttig läsning. I den feministiska diskussionen kan den utgöra en fruktbar plattform

för utveckling av strategier för att tillvarata kvinnors intressen både i boendet och i arbetslivet. Med en viss bearbetning skulle den kunna bli en utomordentlig lärobok för utbildningar med anknytning till bostads- och samhällsplanering.

Lena Jarlöv

Elin Lundin:

**Motstånd och kreativitet.
George Herbert Meads
bidrag till aktör-struktur-
debatten.**

Symposion (2004)
ISBN 91-7139-691-8

I DEN SOCIOLOGISKA teoritraditionen har det varit vanligt att ställa frågan om förhållandet mellan den enskilda människan som en handlande varelse, med sina motiv, mål, och önskemål, och hans eller hennes sociala miljö. Det har ofta betraktats som en avgörande skiljelinje mellan olika sociologiska teorier, att utgå antingen från aktören eller från den sociala strukturen. Det är en fråga om en metateoretisk positionering,

som avgör vilka begreppsliga medel vi har till vårt förfogande när vi betraktar det sociala samspelet. Elin Lundins avhandling anknyter medvetet till denna teoritradition. Hennes avsikt är att utveckla teoretiska förutsättningar som gör det möjligt att integrera aktörsperspektivet och strukturperspektivet i ett och samma, att bevara båda utan att reducera det ena till det andra. Lundin har valt Georg Herbert

Mead som sin viktigaste vägvisare och bundsförvant i denna kritiska kartläggning av den sociologiska teorins grundläggande begreppsliga utgångspunkter. Hon hänvisar i synnerhet till Meads idéer om 1) den mänskliga handlingens förankring i en konkret social situation och 2) dess ursprungliga socialitet.

Lundin argumenterar för sitt val av den i sociologin vanliga aktör-struktur- motsatsen som utgångspunkt för sin avhandling. Man kunde påstå, att detta sätt att formulera problemet inte är det bästa möjliga och, i fråga om Mead, rentav vilseledande. Meads grundbegrepp är nämligen inte aktören utan handlingen, vilket i och för sig framgår tydligt också i Lundins vidare resonemang. Såsom Lundin alldeles korrekt konstaterar är handlingens processuella karaktär hos Mead det centrala: den individuella eller sociala vanan kommer först och den medvetna och reflekterade handlingen därefter. Aktören agerar i första hand inte för att uppnå ett mål utan följer

sina sedvanliga rutiner. Först när den icke-reflekterade handlingen förhindras, stiger det målsättande och medvetna subjektet, eller själva aktören, fram på den sociala arenan, sådan som den är välbekant t.ex. i Max Webers sociologiska grundbegrepp (eller i den neoklassiska ekonomin) (se Kilpinen, E.: *The Enormous Fly-wheel of Society*. Helsinki 2000). Genom att betona aktörens roll blandar Lundin egentligen ihop två skilda frågeställningar: å ena sidan Upplysningsfilosofins klassiska fråga om människans möjligheter att rationellt skapa och behärska villkoren till sin egen sociala samvaro (jfr. den parallella frågan om hur man genom sitt blinda agerande ändå skapar en välordnad social värld) och å andra sidan den Meadska frågan om handlingens kreativitet: hur sociala problem alltid ger upphov till reflexion och nya vanor, rutiner och — sist och slutligen — till nya sociala institutioner. Lundin sammanfattar idén så här:

Först när det vanemässiga sociala beteendet av någon anledning förhindras eller hämmas, och det inte längre är möjligt att fortsätta samexistera som förut, blir vi aktivt medvetna om de socialt givna vanemässiga reaktioner vi fört med oss in i den sociala situationen. (s. 106)

Lundins avhandling är teoretiskt ambitiös. Den är mycket tydligt skriven och strukturerad. I början och i slutet av varje kapitel ger författaren en sammanfattning av vad

som komma skall och vilka som är de viktigaste slutsatserna, vilket gör det lätt för läsaren att följa hennes argumentering. Lundin följer den teorikonstruktivistiska traditionen i sociologin genom att strategiskt välja mål för sin kritik: Anthony Giddens struktureringsteori, Pierre Bourdieus habitusbegrepp och Jürgen Habermas teori om den kommunikativa handlingen. Alla dessa tre delar på sina sätt Lundins huvudintention att försöka lösa problemet mellan individens handling och den sociala strukturen. Lundin (s. 31) eftersträvar en teoretisk integration:

För att en teori skall få kallas integrativ måste den förklara den sociala verkligheten med utgångspunkt både från meningsskapande aktörer och begränsande strukturer.

Man kan också påstå, fastän detta inte är avgörande för Lundins argumentering, att hennes alla tre "motståndare" har blivit inspirerade av den pragmatiska filosofins synsätt på den sociala handlingen. Detta inflytande borde vara självklart i fråga om habitus. Bourdieu betonar ju att habitus är starkt kroppsligt förankrad och uttrycker sig i vanemässiga reaktioner och böjelser. Giddens hänvisar till betydelsen av sociala praktiker för sin struktureringsteori. Och slutligen är en kritisk-systematisk genomgång av Meads tänkande en viktig mellanlänk i Habermas argumentering i Teorin om det kommunikativa handlandet. Vad

som ändå är avgörande för Lundin är att de alla tre innehåller en kärna sanning, som man kan både bevara och vidareutveckla. Avhandlingen följer härmed den gamla beprövade metoden: att rädda två till synes helt vettiga och rätta, men helt motsatta argument genom att framkalla ett tredje och — rikare — alternativ som innehåller den sanna kärnan i de båda tidigare uppfattningarna.

Enligt Lundin står Giddens för ett mera aktörorienterat, Bourdieu för ett mera strukturorienterat perspektiv. Enligt Bourdieu, kan allt härledas från ens position i den hierarkiska sociala strukturen:

Personer med viss slags habitus kan omforma positioner, men endast eftersom de är predispositionerade att göra just detta. (s. 65)

Genom sin systematiska tudelning i system-levnadsvärld vill Habermas däremot hålla båda två i skär även om deras ömsesidiga förhållande är en viktig fråga även för honom. Enligt Lundins tolkning brottas egentligen alla tre med ett och samma problem, men de försöker lösa det på olika sätt, var och en från sina egna teoretiska utgångspunkter.

Endast med hjälp av det Meadska teoretiska perspektivet går det att bygga en bro som förenar dessa två perspektiv. Vad menar egentligen Lundin med detta? Man kan noggrannare följa Lundins kritik av Habermas för att klargöra frågan. Habermas är tydligen den viktigaste och mest krävande teoretiska

motståndaren åt vilken Lundin också ägnar mest utrymme i sitt arbete. Det är välkänt att Habermas skiljer mellan system och levnadsvärld. I Lundins betraktelsesätt står "systemet" för den sociala strukturen och "levnadsvärlden" för den handlande aktören. Fastän Habermas konsekvent förutsätter att systemet måste vara förankrad i den meningsgivande — och skapande sociala handlingen i levnadsvärlden, förnekar han systematiskt att det ena perspektivet kunde reduceras till det andra. Å andra sidan medger Lundin med t.ex. Giddens tolkning, att Mead saknar en beskrivning för "de sociala strukturernas organisation" eller en teori för den sociala differentieringen (s. 150). Meads idéer måste därför förstås som närmast programmatiska. Om man utgår ifrån Habermas teori skulle en syntes förutsätta att man kunde bevisa hur de objektiverade medier, pengar och makt, som koordinerar handlingar i respektive det ekonomiska och det politisk-administrativa systemet, kunde begripas i termer av (ytterst) generaliserade och välstrukturerade sociala förväntningar. Lundin hänvisar till denna lösning men utvecklar den inte systematiskt vidare.

Frågan om förhållandet mellan Meads och Habermas teoretiska insatser kan bättre belysas genom att försöka förstå vad de har att säga om sociala normer och vanor eller om sociala institutioner.

Habermas teori innehåller ju

två olika samhällsbegrepp, ett för det stora och ett annat för det lilla samhället. Det stora samhället består av system och levnadsvärld. Det lilla befinner sig inom levnadsvärlden och är identiskt med normernas värld. I sin kritiska genomgång av Meads tänkande i Teorin om det kommunikativa handlandet påpekar Habermas att Meads stora brist är att han inte alls förklarar hur man härleder "ought" from "is", dvs. hur man övergår från de sedvanliga vanorna som man följer rutinmässigt till normativt reglerade handlingar, som alltid följs av en känsla av förpliktelse och inte enbart består av ett blint följande av regler. Litet förvånande tar Lundin inte alls upp denna Habermas explicita kritik i sitt "försvarstal" för Mead. Däremot kritiserar hon Habermas för att han — i motsats till Mead — saknar en teori om hur den icke-diskursiva handlingskoordineringen går till, även om det enligt henne är tydligt att Habermas förutsätter en sådan icke-diskursiv kommunikation (s. 150). Habermas delar ju det vanliga sättet att förstå levnadsvärlden som bestående av icke-problematiserade, men alltid problematiserbara, och för det mesta "tagna för givna" vanemässiga reaktioner i olika situationer. Först efter att det vanliga handlingsmönstret inte mera går att följa, dvs. om något eller någon ifrågasätter det, måste man ta ställning till detta och — i ideala fall — försöka lösa problemet genom rationell kommunikation med de

andra. Det gäller att argumentera för sin ståndpunkt, uppfattningen om vad det aktuella läget är, vilka normer/regler som kan tillämpas i detta fall samt vilka var och ens genuina önskemål och aspirationer är egentligen. Vid första blicken kunde man påstå att Habermas hermeneutiska uppfattning inte märkbart skiljer sig från Meads pragmatistiska tolkning. Det finns ändå en viktig skillnad mellan dem som Lundin helt riktigt pekar ut, fastän hon inte själv är helt tydligt med vad det egentligen betyder. Lundin konstaterar, att...

...utifrån Habermas perspektiv framstår giltighetsanspråken i högre grad som förutsättningar för kommunikativ handling, inte som något som aktualiseras i en given situation för att den ömsesidiga samordningen av handlandet ska bli möjligt. (s. 154)

Men knappast skulle Mead heller förneka, att i en konkret situation i vilken de handlande vanligen befinner sig, föregås deras handlingar av just detta: det finns vanligen ett färdigt förråd kulturella tolkningsmönster, inklusive normer, som de handlande har internaliserat och som kan aktualiseras i en situation vid behov, även om man samtidigt kan med Mead påstå att handlingen egentligen föregår mening och att meningar och definitioner uppstår genom att man konfronteras med förändrade situationer och krav.

Lundin har säkert rätt i att dessa två teorier förstår de processer som skapar mening i handling

på två olika sätt. Men vad betyder det att handlingen förutsätter färdiga meningar eller att definitioner föregår handling? Som Lundin påpekar tycks normer, värderingar och föreställningar finnas "där" före interaktionen enligt Habermas, dvs. det finns färdiga definitioner och tolkningsalternativ före handeln. Däremot definierar man enligt Mead vad som tidigare varit odefinierat, och väljer inte enbart mellan olika — givna — definitioner. "Detta ger upphov till en situerad kreativitet" (s. 155).

Lundin har således rätt i att Meads och Habermas synsätt skiljer sig från varandra principiellt. Nästan paradoxalt leder Meads betonande av handlingens habituella karaktär till ifrågasättande kreativitet, medan Habermas kommunikativa handling i bästa fall leder till rationellt skapad konsensus utifrån färdiga ståndpunktstagande. Man kan vidareutveckla Lundins argumentation och påstå att den grundläggande skillnaden mellan Mead och Habermas egentligen inte handlar om olika synsätt visavi för-

hållandet mellan aktör och struktur, inte ens på handling och struktur, utan om olika uppfattningar om handling, betydelse och tolkning. Dessa skulle antagligen ha viktiga följder för deras förståelse av struktur och aktör, som varken Mead eller Habermas har utvecklat systematiskt fullt ut.

Jukka Gronow

Sociologiska institutionen

Uppsala universitet

Malin Wreder:

I omsorgens namn: Tre diskurser om äldreomsorg

Karlstad University Studies
2005:2

Institutionen för samhällsvetenskap,
avd. för sociologi

ISBN 91-85335-42-8

TITELN TILL TROTS är detta inte en avhandling om äldreomsorg i vanlig mening. Boken handlar varken om omsorgens vardag eller förser oss med handfasta goda råd om hur omsorg kan och bör bedrivas. Malin Wreder närmar sig äldreomsorgen på ett annorlunda sätt.

Syftet är att beskriva och analysera diskurser om äldreomsorg, så som de framträder i utsagor från äldreomsorgspersonal och i forskning om äldreomsorg. Upprinnelsen var medverkan i ett större forskningsprojekt av traditionellt sociologiskt snitt. Via enkäter ställdes frågor

om äldreomsorg till tre kommuner, där man bland annat riktade sig till personal. Frågorna gällde syn på arbetsmiljö, arbetsvillkor, organisation och ledning, vårdkvalitet men även på välfärdsstaten mer generellt. Det empiriska materialet i avhandlingen är hämtat från denna enkät, närmare bestämt från svaren på de tre öppna frågor som avslutade frågeformuläret. De tillfrågade ombads att skiva ner det som brukar kallas "övriga synpunkter". Gensvaret var både överväldigande och oväntat. Detta brokiga och omfångsrika material utgör ett av två centrala empiriska ben som avhandlingen bygger på. Det andra utgjordes av tidigare forskning om äldreomsorg, professioner och åldrande. De öppna svar från enkätundersökningen som kom att ingå i materialet var 930–386 från vårdbiträden, 465 från undersköterskor och 79 från sjuksköterskor.

I metodavsnittet presenteras diskursanalysen. Språkets betydelse för att "sätta verkligheten" lyfts fram. Den kanske idag mest debatterade frågan — skiljelinjen mellan konstruktionism och realism — finner författaren det svårt att ta ställning i. Wreder väljer en position som innebär att hon i stor utsträckning sätter parentes kring verkligheten. Detta innebär att de studerade ut-sagorna behandlas som självständiga analysobjekt, "i sin egen rätt". Dess överensstämmelse med "verkligheten" lämnas därhän. Frågan om det finns någonting utanför diskurserna är en annan debatterad fråga inom den diskursanalytiska traditionen. Författaren tar avstånd från ideologikritiken såväl i sin klassiska som nya diskursanalytiska klädedräkt, eftersom den förutsätter en kunskapsmässig nollpunkt. Kunskapsintresset är ett annat: att se hur diskurser verkar och att problematisera konsekvenserna av, snarare än orsakerna till, de utsagor som analyseras.

I sökandet efter diskursiva fält utkristalliserades ett antal återkommande teman i enkätmaterialen, vilka rörde sig kring tre frågeställningar: Vad är god omsorg? Vilka skall utföra den? Vilka tar emot den? Varje frågeställning var fokuserad kring vissa begrepp, som fick bilda namn på de tre diskurserna: en om omsorg, en om utbildning/lämplighet, en om äldre/ålderdom.

Kring dessa diskurser existerar också en mängd forskning och teo-

rier. Den forskning som är inriktad på frågor om vad omsorg är, vilka som skall utföra den samt vilka mottagarna är inkluderades därför i analysen. Detta innebar att tre olika forskningsdiscipliner behandlas i avslutning till äldreomsorgspersonalens utsagor: omsorgsforskning, professionsforskning, socialgerontologisk forskning.

Genom granskning av utsagorna från äldreomsorgspersonalen tillsammans med äldreomsorgsforskningen, visas hur äldreomsorg definieras i relation till de olika frågorna. Vad som innefattas respektive utesluts ur den goda omsorgen framträder här. Personalen definierar omsorg i termer av aktivitet — som ett universalmedel för hälsa ter sig promenaden ute i det fria — samt rehabilitering och medicinsk omvårdnad. God omsorg länkas vidare till småskalighet: närhet och familjelika relationer utgör förebild. Då avses hem med kvinnliga förtecken. Att familjen är en sorts norm i sammanhanget understryks av utsagor där ålderdomen liknas vid barndomen.

God omsorg är ömsesidig. Omsorgens fiender är de personer som har fel attityd till arbetet och till de äldre. Dålig omsorg uppstår även på grund av för många och fel arbetsuppgifter samt bristande organisation/ledarskap. Personalutsagorna och forskningen förenas på vissa punkter. Båda lyfter fram omsorg som lönearbete. Omsorgens låga status och svåra arbetsvillkor är

återkommande. Samtidigt betonas det känslomässigt belönande inslagen i verksamheten. En viktig distinktion präglar omsorgsdiskursen: den mellan omsorg och omsorgens villkor. Personalen får bilda essensen av omsorgen som de yttre villkoren kan befrämja eller kringskära.

Diskursen om den goda omsorgen är samtidigt en diskussion och vem eller vilka som skall utföra den. I sjuksköterskornas utsagor framträder formell kompetens som klart viktigast: teoretiska kunskapers betydelse inför såväl praktiska, administrativa och ledande uppgifter framhålls tydligt. Verksamhetens kvalitet framstår som direkt relaterad till andelen utbildade sjuksköterskor. Mer makt åt de professionella, är budskapet. Med professionella menas närmast självklart medicinsk kunskap och omvårdnadskompetens. Andra personalgrupper återges i mer problematiska termer. Undersköterskorna anser sig alltmer förhindrade att utföra stimulerande — dvs. medicinska — uppgifter. Klagomål om att rutinartade och okvalificerade arbetsuppgifter tar överhanden är många. I kampen för att återerövra definierade undersköterskeuppgifter riktar de sig mot sjuksköterskorna. Samtidigt upprätthålls gränsen neråt på statusstegen, gentemot vårdbiträdena. Vårdbiträdena, slutligen, hänvisar till skillnaden mellan bra vårdbiträden och "vem som helst". Eftersom de

inte kan hänvisa till utbildningens betydelse, framhålls i stället vikten av personlig lämplighet. Stundtals söker man förena sig med undersköterskorna i kampen för mer stimulerande arbetsuppgifter. Äldreomsorgsarbetet framträder som strikt hierarkiserat och fyllt av demarkationer. Ett par centrala konflikter kan urskiljas: en som handlar om de medicinska uppgifterna, en som handlar om personal med fel attityd.

Konflikterna är synliga även i forskningen. Argumentationen är motsättningsfylld. I motsättning till det husmorsideal som ibland lyfts fram anses högre utbildning leda till oönskade effekter i form av teknifiering, avhumanisering, formalisering, fragmentering. Samtidigt menas professionalisering och akademisering vara nödvändiga för att klara av de medicinska aspekterna i arbetet.

I talet om äldreomsorg är givetvis de äldre och ålderdomen av stor betydelse. Forskningen har ofta utgått från endera av eländesperspektivet eller resursperspektivet. Trots inbördes olikheter delar de olika inriktningarna ofta antagandet om det goda med aktivering och vikten av att fördröja åldrandeprocessen. Föreställningen om en aktiv sista fas i livet intar en särställning, vilket tydligt syns i den växande rådgivningslitteraturen kring åldrandet. Medelåldern, den tredje åldern, tycks vara norm. I personalens utsagor tillhör däremot

de äldre den fjärde åldern, vilket betyder att de är rätt sjuka och svaga och skröpliga. De beskrivs ofta som ensamma, deprimerade och i behov av social kontakt. Vissa framställs som aggressiva, våldsamma och svårhanterliga. Denna grupp är svåröfrenlig med aktivitetsideal och föreställningar om ömsesidighet.

Personalen driver två linjer. Å ena sidan anses åldrandeprocessen vara påverkbar genom framförallt bibehållen fysisk och social aktivitet. Å andra sidan ses åldrandet som en naturlig och obevlig process. Trots det bör allt göras för att fördröja och uppskjuta skeendet. Förbundet med detta är tanken på åldrandet som en avcivilisering och förlorad kontroll över kroppen.

Infantilisering av de äldre är ett annat drag i personalens utsagor. Äldre behöver språkrör. I likhet med barn är de beroende av hjälp och vägledning. Infantiliseringen förstärks av hem- och familjeidealerna. Här finns outtalade krav på motprestationer. De som inte lever upp till de här institutionaliserade förväntningarna riskerar att betraktas som svårhanterliga och otacksamma.

Behovet av att få prata om sitt liv är självklart för de äldre. Vikten av att lära känna de äldres tidigare liv — familjeförhållanden, yrke, bostadsorter — framhålls både av personalen och forskningen. Kännedom om den äldres liv upplevs underlätta arbetet. Men personalen har även en idé om att god omsorg

ska vara nära, öppenhärtig och familjär. För att omsorgen skall vara bra måste de gamla fås att berätta. Kommunikationen sker emellertid på personalens villkor. Tystnad och asocialitet — försök att värja sig mot intimitet — kan leda till att aktiveringen intensifieras. Ju mindre de gamla pratar, desto större behov av sällskap, aktiviteter och prat antas de ha.

Diskurserna om äldreomsorg är således motsättningsfyllda. De rymmer föreställningar om åldrandets moral och det goda livet, men alla former av aktivering som bejakas inte, t.ex. betrakas inte sex, sprit och spel ingå i det goda åldrandet. Utevistelser i naturen, trevliga utflykter, kaffestunder, praktiska sysslor har däremot en självklar plats. Aktivitetsidealet kan ses som uttryck för strävanden att få de gamla att vilja och göra det rätta. En konsekvens av diskurserna är att äldre blir fångna mellan två föreställningar: en om passivitet/elände/sjukdom/förfall och en om aktivitet/framgång/hälsa. Paternalismen är påtaglig — det är många som talar i omsorgens namn. Välviljans förtryck diskuteras ibland inom omsorgsforskningen, men är inget framträdande tema. Alternativ till rådande diskurser om äldre och åldrande kommer sällan från de gamla. Då och då kommer anhöriga till tals. För de mesta är det politiker, forskare, personal, massmedia som formulerar sig sinsemellan. De äldre ”riskerar att

förbli kunskapsobjekt under ständigt nya blickar" (157).

Malin Wreders avhandling är både vanlig och ovanlig. Äldreomsorgen är ständigt aktuell och debatterad. Wreder analyserar omsorgen som lönearbete, som kvinnoarbete, som känslorarbete, dvs. välkända teman inom omsorgsforskningen. Mindre vanlig är fokuseringen av omsorgsarbetets normativa prägel och åtföljande problemen med essentialism. Analysen av äldreomsorg som ett moraliskt begrepp med disciplinerande verkningar är ovanlig i svenska sammanhang.

Även metodmässigt är avhandlingen nydanande. Det tillhör inte vanligheterna att bearbeta enkätsvar diskursivt. Det är imponerande hur mycket som utvinns ur de fria svaren från enkäten. Man frågar sig hur mycket av outnyttjade svar från den här typen av "övriga synpunkter frågor" kan inte ligga i alla de enkätundersökningar som görs.

Min första kritik rör vikten av att ge sig tid att avsluta, för att inte slarva bort möjligheten att göra poäng av sitt material. I kapitel 8 tas ett samlat grepp om den viktiga frågan om vad som konstituerar diskurserna, med utgångspunkt från en analys av vilka tecken (eller element) de inkluderar respektive exkluderar.

Ur diskursen om omsorg exkluderar som vi sett ett antal av omsorgens fiender. /.../ Även diskursen om utbildning och lämplighet exkluderar några tecken explicit. Till dessa hör

personalen med fel inställning, folket från gatan, kreti och pleti och alla de som är på arbetet bara för att tjäna pengar. /.../ I diskursen om äldre och äldre är exklusionen inte lika tydlig. De uttryck för äldre som innefattar asocialitet, passivitet och nedstämdhet exkluderar dock i stor utsträckning... (160-1)

I min läsning lever de definierat exkluderade elementen tvärtom i högönsklig välmåga inom sina respektive diskurser! Framställningen hävdar att diskurser konstitueras både av det önskvärda och det icke önskvärda, av det normala och det avvikande, av det naturliga och det onaturliga. Omsorgens fiender är alltså minst lika viktiga för omsorgsdiskursen som dess vänner. De olämpliga är kanske svårare att avvara i lämplighetsdiskursen än de lämpliga. Framställningen andas mot slutet viss brådska.

Min andra kritik handlar om att forskningsförankringen med fördel kunnat breddas för att stärka centrala resonemang och slutsatser. Jag tänker närmast på att handikappforskningen kunnat anlitas för att lyfta drag i mötet mellan 'människoexpertis' och klient/brukare. Det finns åtskilliga studier som belyser hur ett generellt olikhetstänkande finns inbyggt i den här typen av professionaliserad kunskap. Infantiliserings, som genomsyrar synen på äldre, är en tydlig illustration. Att vara barn innebär att vara beroende och underordnad och anorlunda. Handikappforskare har pekat på precis samma tendens när

det gäller människor med funktionshinder, att de blivit fångna i "myten om den eviga barndomen".

Det finns konflikter mellan omsorgsgivarnas och omsorgstagarnas intressen. Vem har tolkningsföreträde? På vilka grunder och med vilka konsekvenser? Författaren berör dessa frågor, men inte mycket mer, vilket är förvånande eftersom det är diskursivt känslig mark. Ta resultaten från den refererade norska studien av personliga assistenter, där det framkom att om de handikappade själva fick välja så föredrog de utbildad personal. Även inom den svenska handikappforskningen har brukarstudier inriktade på hjälpsituationen visat på synpunkter i samma riktning, om professionalism som hinder. Den kritiska diskussionen av aktiveringsfilosofin har även sin parallell i handikappforskningen.

Inom senare tids konstruktionistisk och diskursanalytisk forskning har den traditionella välfärdsforskningens realistiska utgångspunkter på olika sätt problematiserats och kritiserats. I denna forskningstrend, som jag ställer mig positiv till, vill jag placera Malin Wreders arbete. I den konsekvent genomförda analysen av den svenska äldreomsorgens diskurser är hon ute på lite av jungfrulig mark — och har här visat sig vara oss till god hjälp med en terrängbeskrivning.

Eva Palmblad
Hälsö högskolan i Jönköping

ANVISNINGAR

TILL
FÖRFATTARE

En förutsättning för publicering i Sociologisk Forskning är att uppsatsen inte redan är publicerad, eller under bedömning för publicering av annan tidskrift eller annat förlag. Undantag kan göras för samtidig publicering på flera språk. Artikelförfattare erhåller tre exemplar av det nummer av Sociologisk Forskning där artikeln publiceras.

Artiklar

---

1. Sänd ditt manuskript med e-post till socforsk@umu.se. Alla manuskript ska vara författade på svenska.
2. Redaktionen sänder normalt varje uppsats till två anonyma granskare för bedömning. Av det skälet anges endast titel på uppsatsens första sida. Författaridentitet ska ej framgå i texten.
3. Manuskriptet ska innehålla ett abstract på engelska om 150–200 ord. Ange även några nyckelord. Författaren ansvarar för språkgranskning av sin artikel.
4. En presentation av författaren om maximalt 400 tecken inkl. blanksteg skall bifogas. Skicka även ett fotografi i digitalt format eller papperskopia att använda till författarpresentationen.
5. Grunddata, t.ex. excelfiler till tabeller och diagram, skickas digitalt tillsammans med det övriga textmaterialet.
6. Ange var tabeller och figurer skall placeras i brödtexten. Litteraturhänvisningar i texten görs enligt följande: (Sontag, 1977) eller Sontag (1977).

Referenser

BOK:

Pilgrim, D. & Rogers, A. (1993)
A Sociology of Mental Health and Illness.
Buckingham: Open University Press.

ARTIKEL:

Haavio-Mannila, E., Roos, J.P., Kontula,
O. (1996) "Repression, Revolution and
Ambivalence: The Sexual Life of Three
Generations", *Acta Sociologica* 39 (4): 409-430.

KAPITEL I BOK:

Dryler, H. (1994) "Etablering av nya
högskolor — ett medel för minskad sned-
rekrytering?", s 285-308 i Erikson, R. &
Jonsson, J.O. (red) *Sorteringen i skolan*.
Stockholm: Carlssons.

Sociologisk debatt (3000 ord)

---

1. Sociologiskt präglade forskningsresultat och tankegångar presenteras på ett sätt som gör den aktuell och samhällsanknuten. Kärnfulla och engagerande presentationer av texter, perspektiv och resultat, med fokus på implikationer till vår samtida akademiska och samhälleliga kontext.

Exempel på bidrag kan vara:

En sammanfattning av en nyligen publicerad bok. Vad säger den senaste forskningen om ett givet ämne? Vilka implikationer finns av detta? Introduktion av internationella forskare eller forskningsresultat.

2. Bidrag bedöms av redaktionen.

3. Antalet referenser bör hållas till ett minimum.

4. Noter bör inte förekomma alls.

Repliker (800 ord)

I syfte att skapa ett debattforum finns möjlighet att replikera publicerade debattartiklar. Repliker skall skickas till redaktionen senast 30 dagar efter det att debatten publicerats. Författaren till den debattartikel som replikeras kommer — under förutsättning att repliken publiceras — lämnas utrymme att svara på repliken.

Recensioner (2000 ord)

Sociologisk Forskning publicerar recensioner av nyutkommen litteratur av sociologisk relevans.

Forskningsnotiser (max 800 ord)

Komprimerade redogörelser för exempelvis intressanta forskningsresultat och empiriska iakttagelser som inte är tillräckligt omfattande för att bilda underlag för en hel artikel. Det kan röra sig om korta kommentarer vilkas aktualitet kräver relativt snabb publicering, presentationer av nystartade projekt och nätverk, eller information om kommande konferenser och publikationer.

POSTTIDNING B

Avs:
Sociologisk forskning
c/o Sociologiska institutionen
Umeå universitet
901 87 UMEÅ

Stockholms Centre in Health of Societies in
Ått Per Carlson
Södertörns Högskola
14189 Huddinge

VARFÖR ÅLDRA SVERIGES BEFOLKNING?

VAD KAN VI OCH VAD KAN VI INTE GÖRA ÅT DET?

av Tommy Bengtsson & Kirk Scott

**DE ÄLDRE OCH ARBETE — EXTERNALISERING ELLER
INTEGRATION, ARBETE ELLER EXIT?**

av Mikael Stattin

**ÅLDRANDET I ETT FÖRÄNDERLIGT SAMHÄLLE —
EN UTMANING FÖR SOCIOLOGISK FORSKNING**

av Peter Öberg

**ÄLDREOMSORGEN OCH GAPET MELLAN
VERLIGHETEN OCH DE POLITISKA MÅLEN**

av Mats Thorslund

**GENEALOGI OG SOCIALPOLITIK — FOUCAULT
KONTRA MARXISTISK HISTORIESKRIVNING OM
SOCIALPOLITIKKENS OPKOMST**

av Kaspar Villadsen

*Foucaults genealogiska metod granskas, förklaras, kon-
trasteras och exemplifieras.*

**VILKA VILL JOBBA TILL 65? SYNEN PÅ ARBETE
OCH PRIVATLIV HOS DEN ÄLDRE ARBETSKRAFTEN**

av Tiiu Soidre

*Vad är det som påverkar viljan att arbeta mindre samt
avgör när vi vill gå i pension? Arbetsförhållanden och
synen på arbetet är viktiga förklaringsfaktorer även om
mönstren i vis mån är könsspecifika.*

ISGN 0038-0342

9 770038 034001 >